

VII. évfolyam
1. szám
2026

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
*Journal of Religious History
and the History of Ideas*

Demjén Balázs Ádám
Hunyadi Sándor
Kovács Eszter
Kövecses László
Mészáros D. Szimonetta
Őze Sándor
Tóth Dominik

VALLÁS
ÉS HÁBORÚK
KAPCSOLATA
A KÖZÉPKORBAN
ÉS A KORA ÚJKORBAN

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
*Journal of Religious History
and the History of Ideas*

VII. évfolyam
1. szám
2026

VALLÁS ÉS HÁBORÚK KAPCSOLATA
A KÖZÉPKORBAN
ÉS A KORA ÚJKORBAN



PÁZMÁNY

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

AXIS

Vallás- és eszmetörténeti folyóirat
Journal of Religious History and the History of Ideas

Megjelenik félévente

Főszerkesztő:

ŐZE SÁNDOR

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Alapító főszerkesztő:

FRÖHLICH IDA

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Szerkesztőbizottság:

BÁRÁNY ATTILA (Debreceni Egyetem)

PETER COWE (Kaliforniai Egyetem, Los Angeles)

DÁVID NÓRA (Szegedi Tudományegyetem)

ELKE HARTMANN (Berlini Szabadegyetem)

MEDGYESY-SCHMIKLI NORBERT (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Ö. KOVÁCS JÓZSEF (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

SZAKÁCS BÉLA ZSOLT (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

MACIEJ SZYMANOWSKI (Varsói Egyetem)

VESZPRÉMY LÁSZLÓ (Pázmány Péter Katolikus Egyetem)

Szerkesztette:

SZUROMI KRISTÓF

A szöveget gondozta:

HORVÁTH CSABA PÉTER

A folyóirat a <https://ojs.ppke.hu/axis> oldalon,

a szerkesztőség az axis@btk.ppke.hu címen érhető el.

Lapszámunk megjelentetését a PPKE-BTK-KUT-24-2 kódszámú kutatási projekt támogatta.

Technikai szerkesztő:

HORVÁTH CSABA PÉTER

Tördelés:

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT

Tervezőszerkesztő: KOCZKA ETELKA KRISZTINA

ISSN 2064-7972

Kiadja a Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar

1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1.

Tartalom

ŐZE SÁNDOR	7
Előszó	
HUNYADI SÁNDOR	11
„Keresztes háborútól” a királygyilkosságig — IV. László uralkodásának utolsó évei	
TÓTH DOMINIK	27
Vallásos ének vagy csatadal? — Egy középkori egyházi zenemű háborús karrierje	
KOVÁCS ESZTER	39
A magyarországi török háborúk erkölcsi kérdései az egykorú cseh irodalomban	
KÖVECSES LÁSZLÓ	51
Magyarságtudat és hadviselés kapcsolata a török kori Magyarországon	
MÉSZÁROS D. SZIMONETTA	67
Funkcionalitástól a műalkotásig — A pápai díszkardok evolúciója a megszentelt kard és süveg részeként	
DEMJÉN BALÁZS ÁDÁM	91
Román unitusok és ortodoxok a 17—18. század fordulóján — Felekezetszerveződés a Rákóczi-szabadságharc árnyékában	

Előszó

Öze Sándor

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar

— DSc, intézetvezető egyetemi tanár

A keresztény Európa létrejöttekor Szent Ágoston tanítása alapján Krisztus evilági testének és földi, vándorló egyházának tartotta az egyetemes Egyházat. Augustinus tanítványai a Római Birodalom szétesése után annak örököseként léptek föl. A keresztény uralkodók az Istentől átruházott hatalom, a *translatio imperii*, a birodalmak átöröklődése elvével fogalmazták meg magukat, a bibliai Dániel próféta szoborlátomása szerint. Ez a szemlélet tulajdonképpen államelméleti kiindulópontot jelentett ezután egészen a felvilágosodásig. A keresztény közösség földrajzi határai azonban éppen a centrumot támadó nomád népekkel vívott harcokban rajzolódtak ki.

A 7. századtól Európa főként a mohamedán kultúrában látta a pusztító erőt, amelynek legyőzésére két utat látott, váltakozva a századok folyamán. Az egyik a misszió volt, a másik a könyörtelen harc: a világvége népe az Antikrisztus katonái ellen.

A 15. századtól azután az oszmán lett végleg a végétélet népe. Már korán rájöttek, hogy a keresztény—mohamedán ütközőzóna háborúi más jellegűek, mint Európa nyugati részeinek dinasztikus összecsapásai. Az itt lezajló csaták ideologikus jellegüknél fogva pusztítóbbak voltak a lakosságra; ugyanakkor e térségek egy kulturális transzfert adó kontaktkörülteként is funkcionáltak. Ez a küzdelem a határvidék népessége ellen viselt „totális” háború volt, amely minden réteg számára hosszabb távon demográfiai katasztrófával járt. E harcmodor korábban is jellemző volt keresztény–pogány érintkezési övezetekben, ahol a másik felet tekintették a gonosz népének a kulturális, vallási megoszlásnál húzódozó határvonalaknál, Európa peremvidékein.

Immanuel Wallerstein klasszikus munkájában olyan fordulatnak mondja a 16. századra bekövetkező világgazdaság megszületését, mint ami utoljára az emberiség életében csak a neolitikum idején megindult élelmiszertermelés során következett be. A kora újkorban ez rohamos változást eredményezett, ugyanis az Újvilágból érkező, Európában meghonosított és táplálóból növények elterjedésével demográfiai növekedés kezdődött. A szállítóeszközök tökéletesedésével, a matematika, a csillagászat és a térképészet, a földrajzi ismeretek fejlődésével, bővülésével lecsökkent az utazási idő a közlekedési útvonalakon. A kontinensek közötti biztonságosabb, rendszeresebb és kiszámíthatóbb közlekedés a hírszállításra is visszahatott. A guttenbergi robbanás pedig a kommunikáció átalakításával a nyomtatott iratok és sajtó megszületésével lehetővé tette az eszmék gyors és nagy távra ható terjedését.

A 15. század végi európai és így a közép-európai ember számára a földrajzi felfedezésekkel és a világgazdaság kialakulásával a tér kitágult, ugyanakkor az Európára mindig jellemző szel-

lemi pluralizáció is felgyorsult. A különböző kultúrák megismerésével és egymásra hatásával a kitáguló tér mellett egy rétegezetebb időszemlélet is kialakulóban volt. *Kizökkent az idő.*

1453-ban Bizánc muszlim kézre jutása a valamikori másik, előkelőbb keresztény központot ugyan megszüntette, de annak görög kultúrája áthajózott a latin nyelvű Európába. A humanizmuson az antik rétorok, például Cicero vagy Quintilianus a szellem kultúráját és az erkölcsök pallérozottságát értették, tehát a barbárságból kiemelkedő civilizációt. Ugyanakkor ez egy új antropológiai szemléletet is kimunkált. A humanista, individualista, ezoterikus szemlélet szétfeszítette a hagyományos, keresztény eszkatologikus kereteket.

Ez a *szekularizált szemlélet* volt az, mely végigvonult azután az egész újkor történetén, ugyanakkor az ember a világ deszakralizálásával fokozatosan elveszítette a fogódzó- és ellenőrzőpontokat. A reformáció megpróbálkozott a *kizökkent idő* újrastrukturálásával. A Lutherrel meginduló vallási megújulás ugyan visszatérés volt az augustinusi világgéphez, mégis nagyon sok mindent vitt tovább a humanista szemléletből. Az individualizálódással megindult a középkori egyház anyagi és szellemi értékeinek szekularizációja, még akkor is, ha ennek nyomai már a késő középkorban is jelen voltak, és a reformáció történelmi felekezetei egy kezdeti tétozavás után a kérdésben megálljt parancsoltak, és egy sok esetben szigorúbban ellenőrzött, a katolikus egyházzal és annak élettechnikáival párhuzamos rendszert hoztak létre. De magukkal hozták a *nemzetállamok* kialakulását és egy új háborús magatartást is.

A kialakuló nemzetállamok, bár több évszázadra ismét irányító, hegemon helyzetbe hozták Európát, mégis valami olyan magatartást szabadítottak el a felekezeti pluralizmussal, amely eddig egy, a peremvidéken főként az iszlámmal és más pogány népekkel szembeni ütközőzónára volt jellemző. Ez a peremvidéki magatartás az „ideológiai”, a vallásháború sajátja volt, ahol az „eretnek szekta” tagjai az apokalipszis behelyettesíthető figurái, az Antikrisztus népe. A totális, nőkre, gyermekekre, egész városokra kiterjedő, országokban demográfiai katasztrófát okozó, generációkon keresztül folyó háborúk az eddig hátszszágot jelentő Európa centrális területein is mindennaposokká váltak. Történészek beszélnek egy, a kora újkorban kibontakozó hadügyi forradalomról, amely a nemzetállam működésének minden ágazatát érintette a tudományos kutatás, az oktatás, a nemzeti érzelmi nevelés felekezethez kötődő identitásának kialakításán és egy területvédelmi rendszer létrehozásán keresztül.

A harmincéves háború, amelyet a felekezetekre szakadozott kereszténység Isten nevében vívott egymással, és amelynek során Európa centrális területei a megsemmisülés határáig pusztultak el, megszületett az igény a háború és a béke jogának újrafogalmazására.

A nemzetállamok kialakulása a tudatban és kulturális emlékezetben rögzült szimbólumokhoz kötődött, melyeknek vallásos tartalmuk is volt. Magyar vonatkozásban ilyen például a „kereszténység védőbástyája” toposz, amely az ország területén húzódó, több évszázados ütközőzónát képezte le. A kor embere tértapasztalatának központja az erődzóna, az „Antemurale Christianitatis”, a mögöttes országok és a védvonalat üzemeltető magyar király országa, a kereszténység védőbástyája lett. Ez volt az ütközőzóna térszemlélete. A vársor nemcsak a tér centrális rendezőpontja, hanem kulturális életvitelbeli kényszerítő és viszonyulási pontként is szolgált, amelyen keresztül az egész társadalom gondolkodása is formálódott. A frontvonal megmerevedésével, a portyák állandósulásával és a küzdelem életvitelszerű elfogadásával az iszlám–keresztény ütközőzóna a kulturális emlékezet centrumává is előlépett. Ezekhez „cövekelik ki” az itt élő kisebb és nagyobb közösségek kulturális identitásukat.

Nagy megtiszteltetés doktori iskolánk *Felekezet és identitás* kutatócsoportja számára, hogy a Hadtörténeti Intézet munkatársaival közösen bonthattuk ki ezt a nagyon sokágú, de rendkívül izgalmas és a ma embere számára is aktuális és üzenetet hordozó problémát. Lapszámunk közös konferenciánk előadásainak tanulmányváltozatait tartalmazza.

„Keresztes háborútól” a királygyilkosságig — IV. László uralkodásának utolsó évei

Hunyadi Sándor

*ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola — doktorjelölt,
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársa*

A 13. század második felében a Magyar Királyság belső konfliktusai számos — a korábbiakhoz képest mindenképpen szokatlan — eseménnyel szolgáltak. Bár az Árpád-dinasztia tagjai sokszor csaptak össze fegyveresen a hatalomért, már az is példa nélküli volt, hogy apa és fia fegyveresen szálljanak szembe egymással, mint ahogy azt tette IV. Béla és V. István az 1260-as években.¹ Ez azonban még csak a kezdet volt az újszerű események sorában, hiszen 1272-ben Gutkeled nembeli Joachim szlavón bán elrabolta, és Kapronca várában fogva tartotta az akkor még trónörökös László herceget,² majd néhány hónappal később Kőszegi Henrik és kísérete a Nyúl-szigeten egy szóváltást követően megölte IV. Béla leányági unokáját, Béla macsói herceget, az Árpád-ház lényegében egyetlen felnőtt férfi tagját (legalábbis 1272 novemberében).³ Egy éven belül erőszakkal megválasztatták Kán nembeli Miklós erdélyi prépostot esztergomi érseknek, majd néhány hónappal később el is távolították egy újabb pártváltást követően.⁴ Az 1277. évi rákosi országos gyűlést követően ugyan felcsillant a konszolidáció lehetősége, de az elért eredményeket legkésőbb Fülöp fermói püspök-legátus érkezése, illetve a kunok erőszakos térítése derékba törte.⁵ A szokatlan eseményekben az 1280-as évek magyar történelme sem szűkölködött, 1287-ben IV. Honorius pápa megrótt IV. Lászlót életvitele miatt, ekkor merült fel először, hogy akár keresztes hadjáratot is indíthatnak ellene, amennyiben nem változtat a viselkedésén.⁶ Utóbbi hiányában 1288-ban már maga Lodomér esztergomi érsek kérte a keresztes hadjárat meghirdetését IV. Miklós pápának írt levelében. Írásomban IV. László utolsó éveinek áttekintése révén arra keresem a választ, milyen okok is vezethettek a keresztes hadjárat elmaradásához, az uralkodó erőszakos halálán túlmutatóan.

¹ Az események részletes bemutatására lásd ZSOLDOS 2007. Újabban: BÁCSATYAI 2020a; ZSOLDOS 2020; BÁCSATYAI 2020b.

² KMKTK I: 167.

³ KÁDÁR 2009.

⁴ HUNYADI 2022: 8–10.

⁵ BARABÁS 2022a: 549–550. Fülöp fermói püspök-legátus legációjának részletes áttekintésére lásd KOVÁCS 2019.

⁶ THEINER I: 353–354. A pápa egyidejűleg Lodomér esztergomi érseket is utasította, hogy a királynét szabadítsa ki a fogságából, szerezze vissza neki a királynéi javakat, az ellenszegülőket pedig közösítse ki. THEINER I: 354–355, 355–356. A leveleket csak a pápa halála után küldték el, a bíborosi kollégium azonos tartalmú levelével együtt. UGDS I: 154–155.

A kérdés elsősorban Lodomér esztergomi érsek miatt fontos,⁷ de az esztergomi érsek későbbi szerepéből fakadóan is érdemes onnan indítani vizsgálatunkat, hogyan is távolodott el egymástól IV. László és a Lodomér vezette főpapság. Egy 1283. évi oklevélben a király még úgy szól az esztergomi érsekről, hogy az nemcsak a lelki, de a világi ügyekben is tanácsokkal szolgált, és az ország szükséges reformálásában is közreműködött.⁸ Később azonban a király és az érsek közötti jó kapcsolat elhidegült. Szűcs Jenő szerint ennek hátterében a Kőszegiektől elszennvedett vereségek álltak, illetve az, hogy amikor az uralkodó és a Kőszegiek konfliktusa fegyveres harccá fajult, akkor az egyháznak a királyi hatalmat támogatni akaró országos gyűlései pusztá szócséplésnek hatottak. Emiatt IV. László megkezdte saját hatalmi bázisának kiépítését és a nyögérek megszervezését a kun szállásterületek körül 1284–1285 folyamán. Szűcs szerint Lodomér ekkor tett egy kísérletet, hogy kompromisszummal megmentse a helyzetet, és rábírta IV. Lászlót, hogy 1286. június végén, július elején Rákoson országos gyűlést tartson a főpapok, bárók és nemesek részvételével, amelynek fő célja a király és a Kőszegiek közötti békéltetés volt.⁹

Meglátásom szerint Szűcs fenti érvelése több szempontból is téves. A Kőszegiek és a király kapcsolata már a korábbiakban is terhelt volt, hiszen hiába szólította fel IV. László a Henrikfiakat, hogy adják vissza az önkényesen elfoglalt királyi javakat, azok nem vettek tudomást az uralkodó kéréséről. Ennek következménye volt 1284 elején a Borostyánkő elleni sikertelen hadjárat, amelyet a Kőszegiek ellentámadása követett, amelynek következtében László jobbnak látta a Tiszántúlra húzódni, majd békét kötni alattvalóival.¹⁰ Emiatt nehézkesnek vélem az 1284. évi Kőszegi-sikerekből levezetni a király és az érsek közötti 1286-os eltávolodást, hiszen a fegyvernagybízósítás miatt a lázadó családot bevette a kormányzatába, és Miklóst tette meg nádorának.¹¹ Bár Lodomér akár 1284-ben is megpróbálhatott közvetíteni a két fél között, véleményem szerint jóval nagyobb szerepet játszott az egyház és az uralkodó közötti távolság kialakulásában a király nyögér kíséretének a megszervezése, illetve annak következményei. 1285 júliusában ugyanis lázadás tört ki a Szepességben, amelyet IV. László a nyögér kíséretével vert le, ugyanakkor a harcok során a szepesi káptalant feldúlták és kirabolták.¹² Az esztergomi érsek alá tartozó szepesi káptalant ért károk jóval könnyebben okozhattak bárminemű törést a király és az egyháziak kapcsolatában, semmint a Kőszegiek és a király közötti rendszeres konfliktusok miatt szükséges bárminemű közvetítések.

Mindeközben még 1285 júniusában a Kőszegiek Borostyánkő környékén legyőzték I. Albert osztrák és stájer herceg csapatait. Az eseményekről értesülve Habsburg Albert tárgyalásokat kezdeményezett Kőszegi Ivánnal, és 1285 őszén a bécsújhelyi találkozójukon szövetséget kötöttek, kölcsönös védelmet helyezve kilátásba minden ellenségük, kivéve a római király ellen, a herceg még IV. László ellenében is védelmet ígért a bárónak.¹³ Értelemszerűen, amenny-

⁷ Az érsekhez kapcsolódó vizsgálataimra lásd HUNYADI 2023a; HUNYADI 2023b; HUNYADI 2024.

⁸ MES II: 146. A politikatörténeti háttérre lásd SZÜCS 2002: 419–432, valamint az 1280–1282 közötti eseményekre ZSOLDOS 2016a: 139–166.

⁹ SZÜCS 2002: 436–437. A kortársakban felmerült, hogy az 1285. évi második tatárjárás során IV. László hívta be a tatárokat. Ezt a szóbeszédet azonban inkább a király későbbi viselkedése váltotta ki. A kérdés átfogó áttekintésére lásd SZÖCS 2010: 28–34.

¹⁰ PAULER 1899, II: 383–384; RUDOLF 2023: 405, 408.

¹¹ UB III: 284; ZSOLDOS 2011: 22.

¹² RA 3372. sz., CD V/3: 306–307.

¹³ PAULER 1899, II: 390–392; RUDOLF 2023: 408–410.

nyiben a fentiekről a magyar király tudomást szerzett, az kiválthatta az újabb ellentétet a Kőszegi családdal. Más vonatkozó adat (és ismert konfliktus) híján talán ez állt annak a hátterében, hogy az 1286. június végi, július eleji rákosi országos gyűlésen a királyt ismételt ki kellett békíteni a Kőszegiekkel. A rendezés irányába mutat, hogy a *congregatió*n a birtokok felülvizsgálatáról rendelkeztek, valamint hogy László új pecsétet készített a királyság állapotának javítására és megújítására.¹⁴

A király és a Kőszegiek közötti béke azonban nem tartott sokáig. IV. László 1286 november–decemberében hadjáratot hirdetett ellenük, és ostrommal bevette Kőszeg várát. Az események természetesen nem maradtak válasz nélkül, Kőszegi Miklós és Péc nembeli Apor elfoglalta Pozsonyt; ugyanakkor a megszállás nem bizonyult hosszú életűnek, mert a helyi várjobbágyok és nemesek visszafoglalták azt a király a nevében.¹⁵ Az események végül a Kőszegiek győzelmével értek véget, ugyanis 1287 márciusában csatára kényszerítették, és szövetségeseik, Borsa nembeli Roland segítségével le is győzték IV. Lászlót a Zsitva folyónál.¹⁶

Mindeközben IV. László az egyháziakkal is szembekerült, ugyanis 1286 végén fogságba vetette feleségét, Izabella királynét, egyúttal a királynéi birtokoktól és jövedelmektől is megfosztotta. Mindez kiváltotta a magyar egyháziak ellenkezését, akik a pápához fordultak. A Szentszék reakciója nem maradt el, ugyanis IV. Honorius pápa 1287. március 12-én kelt levelében arra szólította fel Lászlót, hogy bocsássa szabadon feleségét, Lodomér esztergomi érseknek pedig felhatalmazást adott arra, hogy ellenkező esetben közösítse ki a magyar királyt. A pápa egyben az érseket is utasította, hogy szabadítsa ki a királynét a fogságból, és szerezze vissza javait. Már ekkor felmerült egy keresztes hadjárat lehetősége a magyar király ellen, amennyiben az szükséges lenne.¹⁷ A pápa halála miatt a leveleket ugyan nem küldték ki, de az ügy fontosságát jól mutatja, hogy még a következő pápa megválasztása előtt a bíborosi kollégium hasonló tartalmú levelet küldött az érintetteknek.¹⁸ Az esztergomi érsek nem habozott, még a bíborosi kollégium leveleinek megérkezése előtt kiszabadította a nyúl-szigeti domonkos apácakolostorban őrzött Izabella királynét, aki Lodomérral együtt Esztergomba ment, és ott az érsek oltalma alá helyezte magát.¹⁹ A királyné kiszabadítása ugyanakkor nem jelentette a királynéi birtokok és jövedelmek visszaszerzését. Ez utóbbi orvoslására Lodomér érsek, élve a Szentszéktől kapott felhatalmazással, Budára országos gyűlést hívott össze, amint a későbbiekben látni fogjuk, a birtokvisszavételek szempontjából sikertelenül. A november végére összehívott országos gyűlésre az esztergomi érsek egy Monoszló nembeli Péter erdélyi püspöknek

¹⁴ „pro melioratione status regni nostri” — HO. VI: 318–320; RA 3411. sz.; S. Kiss 1971: 40–42. A pecsétváltásokra lásd BÁCSENYAI 2021: 2.

¹⁵ RUDOLF 2023: 410. Pozsony visszafoglalására: ÁÜO XII: 451–453.

¹⁶ KRISTÓ 2003: 197; RUDOLF 2023: 411; KMKTK I: 190. Molnár Péter szerint a király és a Kőszegiek közti háborúság folytatására utalhat, hogy a bíborosok esztergomi érsekhez írt 1287. augusztus 2-i levelében a cseh királyon és az osztrák hercegen kívül a Kőszegieket említik olyan tényezőként, mint akitől Lodomér esztergomi érsek segítséget kérhet László ellen. MOLNÁR 2023: 373. Meglátásom szerint azonban az események megítélésénél tekintettel kell lennünk arra, hogy nincs arra vonatkozó információ, hogy a bíborosok új értesülések tudatában ajánlották-e a Kőszegieket Lodomér figyelmébe, vagy a IV. Honorius pápa levelének megírásakor (1287. március 12.) rendelkezésre álló információkat használták-e fel. Ellenben valóban a harcok folytatásának irányába mutat, hogy Habsburg Albert osztrák herceg 1287. április–május során a magyar király kérésére foglalta el Pozsonyt. RUDOLF 2023: 732.

¹⁷ THEINER I: 353; SZABÓ 1886: 138; BARABÁS 2022a: 551; RUDOLF 2023: 413.

¹⁸ 1287. aug. 2.: UGDS I: 154–155; SZABÓ 1886: 139–140.

¹⁹ ÁÜO IX: 452–453.

írt levelében a Budán összejött minden főpap, báró és nemes *universitas*aként hivatkozott.²⁰ A budai országos gyűlés sajátos tulajdonsága, hogy azt nem a király hívta össze, sőt éppen vele szemben hozott határozatot a királynéi birtokok és jövedelmek visszaszerzése érdekében.

A budai gyűlés határozatait Lodomér érseknek szándékában állt végre is hajtatni. Az érsek a fentebb már említett Péter erdélyi püspöknek írt levelében kérte, hogy utóbbi a királyné beszercei birtokát és vámjait szerezze vissza. Sőt, ahogy arról az esztergomi érsek IV. Miklós pápának írt későbbi levele beszámol, valószínűleg a király fogságba ejtéséről is ekkor határoztak.²¹ Ezt az előkelők egy közelebbiről nem ismert csoportja végre is hajtotta, hiszen 1288-ban a források már arról számolnak be, hogy Lászlót két bárója még március előtt kiszabadította a fogságból, akiket viszont néhány nap múlva meggyilkoltak.²² IV. László 1288-ban az ellene formálódó tömbszel szemben hatékony válaszra talált, ugyanis arról sikeresen le tudta választani az egyháziakat némi színjáték — azaz az érseknek tett, de később be nem tartott eskü — és adomány árán.²³ Erre először az esztergomi egyház kapcsán került sor. 1288. március 21. előtt az uralkodó Esztergomba ment, ahol a Lodomér által szerzett cikkelyekre esküt tett, történetesen, hogy nem keresi a tatárokkal a kapcsolatot, nem nevez ki pogányokat országos méltóságba, várispánságba vagy bárminemű tisztségbe, továbbá elhatárolódik a Lodomér által csak „gyalázatos katolikusoknak” nevezett csoporttól,²⁴ valamint hogy Izabella királynénak nemcsak hűséges férje lesz, de valamennyi jogát visszaszolgáltatja.²⁵ Ezenkívül László ígéretet tett még az ország szabadságának és mindennemű állapotának helyreállítására. Utóbbi behajtásával Lodomér nem is késlekedett, hiszen IV. László egy 1288. március 21-én kelt oklevélben már az esztergomi káptalan vámszedési jogairól rendelkezett, egy hónappal később pedig részletes vámszabályzatot adott a káptalan számára.²⁶ A bűnbánó király visszafogadta feleségét, sőt a királynéi javakat is visszaadta számára.²⁷ Nem sokkal később azonban László ismételen megfosztotta feleségét birtokaitól és jövedelmeitől, és azokat kun szeretőjének adta, sőt Lodomér érsek IV. Miklós pápának írt levele szerint a királynő még Esztergomban az érsek fennhatósága alatt sem volt biztonságban.²⁸

A király és az egyház közötti kedélyeket a királynéval történtek mellett egy másik botrányos eset is tovább borzolta. A cseh Falkensteini Zaviš ugyanis feleségül kérte IV. László egyik lánytestvérét, Erzsébetet, amit a király készséggel teljesített, annak ellenére, hogy ekkor test-

²⁰ „universitas prelatorum omnium et baronum necnon et nobilium” UGDS I: 157. A budai országos gyűlésre, illetve annak *universitas* megnevezésének értelmezésére lásd GERICS 1987: 260; HUNYADI 2024: 58, valamint a nemesség testületi megjelenésének kapcsán MOLNÁR 2023: 154–192. Molnár Péter joggal világított rá, hogy az erdélyi püspököt azért kellett tájékoztatni a fejleményekről, mert nem tartozott a gyűlésen résztvevő „összes” főpap közé. MOLNÁR 2023: 379, 209. jegyz.

²¹ KARÁCSONYI 1910: 2–8.

²² KMKTK I: 191; BÁCSATYAI 2022: 260.

²³ MOLNÁR 2023: 387.

²⁴ Makkai László szerint Aba nembeli Makjással, Mojs erdélyi vajdával és Ubul fia Mihállyal azonosíthatók, tehát IV. László által az 1280-as években felemelt csoportról lehet szó. — ÁAL: 351, 510. jegyz. Tisztségviselésükre lásd ZSOLDOS 2011: 326, 332, 338.

²⁵ KARÁCSONYI 1910: 4–5; ÁAL: 204.

²⁶ 1288. márc. 21. MES II: 228–231; 1288. ápr. 18. MES II: 236–238. Az esztergomi vám történetére lásd WEISZ 2013: 137–153.

²⁷ Ez egyben arra is rámutat, hogy a királynéi birtokok visszavétele a budai országos gyűlést követően IV. László megtérése előtt részben, ha ugyan nem teljesen, sikertelen volt.

²⁸ Lodomér levele — bár az nem mentes a retorikai fogásoktól — a birtokokra vonatkozó adatok tekintetében hitelesnek tekinthető, ugyanis azt más források is megerősítik. Ezekre lásd ZSOLDOS 2005: 60–61.

vére apácaként élt a nyúl-szigeti domonkos kolostorban. Mindehhez a király a kolostor ajtaját feltörette, és emberei a domonkosok magyarországi tartományfőnökét, Pált és más szerzeteseket is bántalmaztak, emellett László másik testvérének, Katalin szerb királynénak a leányát is magukkal vitték. Lodomér, ahogy arra IV. Miklós pápának írt levele is rávilágít, élesen elítélte az esetet, egyrészt Zaviš és Erzsébet túl közeli rokonsága, másrészt a szerzetesi fogadalom megszegése miatt, és bár az érsek levelében nem szerepel, minden bizonnyal annak botrányoktól nem mentes kivitelezése sem nyerte el a tetszését.²⁹ Az esküvőre 1288 tavaszán került sor, a kutatás március 28. és május 8. közé helyezi az eseményt.³⁰ Utóbbi dátumot azonban csak *terminus ante quem*-nek tekinthetjük, mert az esztergomi érsek IV. Miklós pápának írt levele május 8-án kelt, így azonban nem maradt volna elegendő idő arra, hogy az érsekhez eljusson a hír, és megfogalmazza a László ellenében írt levelet.

Lodomér pápának írt panaszában megjelenik László „politikai ideológiája”, azonban a kutatás korábban már rámutatott, hogy egy Pál apostolhoz köthető citátum és egy pápai dekretális részlet felhasználásával hogyan alkotta meg az esztergomi érsek a király szájába adott, annak elmarasztalásához vezető kijelentést.³¹ Mindenesetre a Lodomér által megfogalmazott királyi felfogás nem állhatott messze a valóságtól. Nem csak egyházi műveltségi és stílusbravúrról van szó Lodomér levelének esetében, erre utal, hogy IV. László 1287. június 23-án kelt, Buda számára adott vásárprivilegiumában az oklevél *arrendája* abszolutista idézeteket tartalmaz, amely a világi hatalom felsőbbbségét hangsúlyozó szentírási szöveghelyeket halmoz, valamint a méhek példáját felhozva a természet törvényeként állítja be a hatalom monarchikus gyakorlását.³² Mindezt Molnár Péter azon észrevétele is alátámasztja, hogy forrásaink alapján 1286-ot követően nem beszélhetünk a királyi hatalom háttérbe szorulásáról, sőt éppen ellenkezőleg, IV. László azzal hívta ki maga ellen a sorsot, hogy egyre többször és kiszámíthatatlanul gyakorolta elvileg legitim királyi hatalmát, tehát nem a cselekvés hiányával, hanem egyre vadabb aktivitásával volt gondja a világi és egyházi elit széles körének.³³ Mégis, ha az egyháziak aktívabb fellépése felől vizsgáljuk a helyzetet, úgy tűnik, hogy azok ellenkezését nem a király és az oligarchák közötti konfliktusok és rendszeres kormányzati váltások idézték elő, hanem a korszak mértékével is botrányosnak tekinthető esetek. Ilyennek tekinthetjük a nyögér kíséret megszervezését és az általuk a szepesi káptalannak okozott károkat, Izabella királyné fogságba vetését vagy éppen Erzsébetnek a nyúl-szigeti kolostorból való szöktetését és későbbi esküvőjét. Valószínűleg ezek együttesen vezettek ahhoz, hogy Lodomér érsek egy IV. László elleni keresztes hadjárat meghirdetését kérte a pápától. Az eset a maga nemében hasonlít az 1270-es évek eseményeire, hiszen az egyháziak komolyabb politikai fellépését nem a rendszeres és konfliktusos pártváltások váltották ki elsősorban, hanem a veszprémi egyházat ért 1276. évi, valamint az erdélyi egyházat ért 1277. évi támadás.³⁴

²⁹ KARÁCSONYI 1910: 6; PAULER 1899, II: 400; RUDOLF 2023: 425. Erzsébet személyére lásd KANYÓ 2019: 11–33.

³⁰ RUDOLF 2023: 426.

³¹ „Ipse mihi sum lex nec aliquorum astringi patiar legibus sacerdotum [...]. Non est domini vestri legem nobis impendere, sed impositam per nos sequi: obsequendi eum manere debet necessitas, non auctoritas imperandi” KARÁCSONYI 1910: 7. A felhasznált szöveghelyek azonosítására lásd GERICS 1975: 311.

³² UGDS. I: 153–154; MOLNÁR 2023: 369–370.

³³ MOLNÁR 2023: 380.

³⁴ Veszprémre lásd KÁDÁR 2021: 19–20. Erdélyre lásd KOVÁCS 2015: 11.

Az 1288. évi események kapcsán történetírásunk IV. László folyamatos esküszegései, az érsekkel való nyílt szembefordulás miatt a magyar bárók és az egyház uralkodóval szembeni egységével számolt. Pauler Gyula Lodomér esztergomi és János kalocsai érseket, valamint a Kőszegieket (elsősorban Ivánt) tekintette az ország valódi urainak.³⁵ Szűcs — elképzelését nagyban Pauler véleményére építve — úgy látta, hogy a Kőszegiek, a Borsák és az Abák korábban nem tapasztalt egyetértésben osztották föl az országos tisztségeket, illetve azzal együtt az országot is, és e mögé a tartományúri koalíció mögé állt a főpapi kar.³⁶ Újabban Molnár Péter rámutatott, hogy bár az egyház és IV. László közötti szakítást a király számos ellenfele kihasználta, mégsem beszélhetünk egyértelműen az előkelők együttműködéséről, sőt olvasatában az uralkodó sem akart megegyezni legnagyobb hatalmú világi alattvalóival.³⁷ Amennyiben létezhetett bármiféle koalíció a főpapok és a világi elit között, IV. László 1288–1289 fordulóján, erdélyi tartózkodása alatt ismét igyekezhetett megegyezni a főpapokkal. 1288. október végén ugyanis az ugocsai tizedek ügyében Péter erdélyi püspök javára ítélt Borsa nembeli Kopasszal szemben.³⁸ Ezt követően az uralkodónak okleveles forrásainkban hónapokra nyoma vész, Molnár Péter szerint az uralkodót Borsa nembeli Tamás ejtette fogságba saját vajdai címének újbóli elismertetéséért.³⁹

Mindezzel egy időben, a folyamatos osztrák határvillongások miatt Habsburg Albert elhárította, hogy hadjáratot indít a Kőszegiek ellen, amihez IV. László jóváhagyását is megszerezte. Az osztrák herceg 1289 májusában be is tört a Magyar Királyság területére, számos fontos várat és várost elfoglalt, így a nyugati határvidék jelentős része osztrák kézre került.⁴⁰ A szorult helyzetbe került Kőszegi Ivánnak a testvérei igyekeztek segítséget nyújtani. Kőszegi Péter veszprémi püspök azt tanácsolta neki, hogy kérjen segítséget a báróitól. A főpap a dunántúli nemeseket tömörítő fővenyi országos gyűlésen elő is állt a kéréssel, ám az ott résztvevő egyik főurat megsértette, mire az leszúrta.⁴¹ A fővenyi gyűlésen ismét csak a királyné és az egyház ügyeiben sikerült eredményeket elérni.⁴² A gyűlésen (vagy már azt megelőzően) a király kibékült Izabella királynéval és Lodomér érsekkel, előbbi felhatalmazást kapott a királynéi javak visszaszerzésére, míg utóbbi visszakapta a korábban elvett szepesi vámokat.⁴³ Az eseményt követően IV. László keletre vonult,⁴⁴ pedig a fővenyi helyszín alkalmas lett volna egy dunántúli

³⁵ PAULER 1899, II: 401.

³⁶ SZÜCS 2002: 437.

³⁷ MOLNÁR 2023: 390–391.

³⁸ RA 3509. sz. Monoszló nembeli Péter erdélyi püspök és IV. László kapcsolata sem lehetett minden feszültségtől mentes, hiszen egy 1289. szeptember 1-jén kelt hamis oklevél megőrizte számunkra azt az információt, hogy Lodomér esztergomi és János kalocsai érsek parancsára fogságba ejtette a király embereit, azaz Moys erdélyi vajdát, a kun Arbuzt és két rokonát. Az erdélyi egyházat a király birtokelkobzással büntette, amelynek visszaadására 1289 őszén került sor. ÁÜO IV: 336–337. Ennek ellenére az erdélyi püspökség és székeskáptalan, valamint a Borsák bárminemű konfliktusában az uralkodó mindig az egyház javára ítélt. — RA. 3541. sz.

³⁹ MOLNÁR 2023: 385. A kutatásban számos nézet van az 1280-as évek végén viselt tisztségek betöltésére, különösen a nádori hivatalra vonatkozóan. Minderre lásd ZSOLDOS 2010: 306–307; ZSOLDOS 2011: 22; SZÖCS 2014: 88–93; KÁDÁR 2022: 181–188; KÁDÁR 2023: 332–334; HUNYADI 2024: 59–61. A témát a legkörültekintőbben — és számomra legmeggyőzőbben — Molnár Péter járta körül. MOLNÁR 2023: 366–391. IV. László forrásokból való eltűnése jól látszódik az uralkodó itineráriumában is. KÁDÁR 2016: 53–54.

⁴⁰ A hadjárat részleteire további szakirodalommal lásd RUDOLF 2023: 433–438.

⁴¹ KÁDÁR 2021: 35.

⁴² Molnár Péter többek között a fenti eset kapcsán jegyzi meg, hogy ha létezett is a „Lodomér–Kőszegi” koalíció, a királynak sikerült arról leválasztania a főpapokat. MOLNÁR 2023: 386.

⁴³ MES II: 250–251. A szepesi vámról lásd WEISZ 2013: 370.

⁴⁴ KÁDÁR 2016: 55.

hadjárat gyülekezőhelyéül. Habsburg Albert Kőszegiek ellen vezetett hadjárata arra is rávilágít, hogy Kőszegi Iván, Lodomér esztergomi és János kalocsai érsek nem lehettek az ország valódi (és hatékonyan együttműködő) urai, hiszen semmilyen információval sem rendelkezünk arról, hogy a Kőszegiek bárminemű segítséget kaptak volna tőlük. Ugyanez igaz a Kőszegi—Aba—Borsa „koalícióra” is, amint ezt Szűcs Jenő feltételezte.⁴⁵

Habsburg Albert hadjárata a Kőszegiek ellen 1289 őszén, az aratási munkálatokat követően ismét folytatódott. IV. Lászlót hiába kérte Lodomér érsek vezette főpapság vagy a világi elit, az uralkodó tétlenül nézte az eseményeket, hiszen a Kőszegiek meggyengülése a király pozíciójának megerősödésével kecsegtetett. Ugyanakkor az osztrák herceg foglalásai mégiscsak a Magyar Királyság területét csonkították meg, így érthető László döntésének kevésbé népszerű mivolta.⁴⁶ Annak ellenére, hogy az egyházi és világi elit ismételt szembekerült IV. Lászlóval, nem látjuk nyomát annak, hogy a király ellenében 1287—1288 folyamán pedzgetett keresztes hadjárat elindult volna a megvalósulás útján. Meglátásom szerint mind az egyháziak, mind a világi elit tisztában lehetett a pápai beavatkozás kockázataival. Ezen kockázatok — bár felsorolásom merőben hipotetikus — az alábbiak lehettek. Először is hiányozhatott a megfelelő támogatás IV. László ellenében. Bár a Kőszegiek már többször sikeresen megütköztek IV. Lászlóval, az ország nyugati részét ért támadás elsősorban az ő birtokaikat érintette, így részükről a királlyal szembeni fegyveres fellépés komolyabb szándékával azért sem számolhatunk, mert abban az esetben, ha IV. László segítséget kért volna Habsburg Alberttől, akkor két tűz közé szorulhattak volna. A Borsák 1289-ben még nem álltak nyíltan a lázadók sorába, bár ekkor már az uralkodó tudhatott róla, hogy hallgatólagosan támogatják őket,⁴⁷ Aba nembeli Amadé pedig forrásaink tanúsága alapján csak 1290 májusában került szembe IV. Lászlóval.⁴⁸ A keresztes hadjárat kapcsán az aktuális külpolitikai viszonyokat is érdemes figyelembe venni. Bár IV. Miklós pápa 1290-ben egy pápai legátus, Benvenuto gubbiói püspök Magyarországra küldését tervezte, és munkáját mások mellett a római király és Albert herceg figyelmébe ajánlotta,⁴⁹ nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy a királlyal szembeforduló egyháziak és világiak számoltak volna Habsburg Albert bárminemű segítségével, már csak azért sem, mert segítségének ára minden bizonnyal a nyugati foglalások elismerése lett volna. Szintén problémákat vethetett fel a keresztes hadjárat ügyében az is, hogy sok európai dinasztia IV. Lászlót tekintette az Árpád-ház utolsó tagjának, ahogy az uralkodó halála utáni időszakban egyből meg is jelentek a császári, a pápai, illetve a szicíliai igények a Magyar Királyság trónjának betöltésére.⁵⁰

Egy ilyen kényes helyzetben egyáltalán nem meglepő, hogy Lodomér érsek vezette egyháziak a Kőszegiekkel karöltve felvették a kapcsolatot a későbbi III. Andrással, aki ezen felbuzdulva Magyarország felé vette az irányt. Az uralkodójelöltet Kőszegi Iván és Benedek veszpré-

⁴⁵ MOLNÁR 2023: 379.

⁴⁶ Ottokars Österreichische Reimchronik 40460–40480. sorok. Magyar fordítása: BAGI 2023: 226. A IV. Lászlóhoz küldött négy főpap követségének időbeli elhelyezése Ottokár kronológiai pontatlanságai miatt nehézkes, ugyanakkor mivel az esztergomi és a kalocsai érsek mellett a győri és a veszprémi püspökök szerepelnek a követségnél, feltételezhetjük, hogy arra az 1289. évi hadi események idején került sor. Ottokars Österreichische Reimchronik 39800–39855. sorok; BAGI 2023: 218–219; MOLNÁR 2023: 387.

⁴⁷ ÁÚO IX: 557; RA 3533. sz.; ZSOLDOS 2016b: 193–194; MOLNÁR 2023: 385.

⁴⁸ CD V/3: 506; RA 3557. sz.; ZSOLDOS 2016b: 194; MOLNÁR 2023: 381.

⁴⁹ ÁÚO IV: 359–361. A Szentszék terveire, valamint a legátusokra lásd KISS 2018: 1356–1357; BARABÁS 2022b: 706–707.

⁵⁰ ZSOLDOS 2019: 85; RUDOLF 2023: 447–451.

mi püspök fogadta Zarában, hogy bevezessék az országba, ám a későbbiekben elálltak ettől a tervtől. Ennek volt a következménye, hogy a Fehérvárra tartó András herceg elfogadta Hahót nembeli Arnold meghívását, aki Sztrigó várában elfogatta, majd miután a Velencei Köztársaság nem fizetett András szabadságáért, átadta őt Habsburg Albertnek.⁵¹ Vizsgálatunk szempontjából András fogságánál jóval érdekesebb, hogy milyen ok állhatott a magyar előkelők visszakozásának hátterében. Egy lehetséges megoldás lehet, hogy András mögött ekkor még nem állt elég széles támogatottság, erre utal az is, hogy a vele együtt érkező nagybátyja, Albertino Morosini rövidesen visszatért Velencébe.⁵² Amennyiben így volt, akkor az Andrást támogató egyháziak és világiak jelöltjük népszerűségének növelésével foglalkozhattak, tekintve, hogy IV. László halálát követően gyors és viszonylag zökkenőmentes hatalomátvételre került sor. IV. Miklós fentebb említett, július 23-án kelt levelében Kőszegi Ivánt, Miklóst és Henriket, Borsa nembeli Roland erdélyi vajdát és fivéreit, továbbá Csák nembeli Ugrint és Gergely szlavón bán fia Gergelyt nevezte meg, mint akikre számítani lehet a királlyal való fegyveres konfliktus esetén.⁵³

A IV. Lászlóval való sorozatos konfliktusokat végül egy keresztes hadjárat helyett a király szeretett kunjai zárták le, hiszen 1290. július 10. éjjelén Arbuz (*Arbuz*), Törtel (*Turtule*), Kemece (*Kemenche*) és társaik álmában megölték a királyt.⁵⁴ A merénylet mögötti pontos indíték mind a mai napig ismeretlen, a lehetséges okok között szokás említeni a kunokat ért sérelmek miatti bosszút, szerelemfélést, valamint a Borsák felbujtó szerepét.⁵⁵ Már Pauler Gyula is felvetette, hogy 1290 derekára a kunok megeléghettkék László természetét, illetve drasztikus hatalomgyakorlási módszereit, valamint aggaszthatta őket a számukra különösképpen fenyegető keresztes hadjárat gondolata.⁵⁶ Zsoldos Attila emellett megjegyzi, hogy a hosszas tanácskozások eredményeként megszületett döntésben nagy súllyal esett latba a király botrányos életvitele, valamint a király sorozatos esküszegése, amely miatt Lodomér érsek keresztes hadjárat meghirdetését kérte a Szentszéktől a király és pogány hívei ellen. Másrészt az 1280-as évek elején a király és a kunok viszonya megromlott, ami 1282-ben nyílt fegyveres konfrontációhoz vezetett. A Hód-tó melletti csatát követően — bár az ellentétek később csillapodtak — a nehezítés és bizalmatlanság a király irányában alighanem mindvégig megmaradt.⁵⁷ Pauler és Zsoldos nézeteivel a kérdést legújabbán áttekintő Kádár Tamás is alapvetően egyetért, azt viszont kevésbé tartja valószínűnek, hogy a kunok tartottak volna az esztergomi érsek által indítványozott keresztes hadjárattól, mivel Lodomér leveléről, illetve annak részleteiről aligha lehetett tudomásuk.⁵⁸ Meglátásom szerint azonban nincs okunk azt feltételezni, hogy a kunok ne tudhattak volna akár a keresztes hadjáratról, illetve az érsek levelének tartalmáról. Mivel már IV. Honorius pápa 1287 folyamán kiküldött levele is felvetette a keresztes hadjárat lehetőségét, az érsek 1288. évi keresztes hadjárat meghirdetését kérő levele mellett aligha lehetnek kétsé-

⁵¹ RUDOLF 2023: 440–441.

⁵² PAULER 1899, II: 410; MOLNÁR 2023: 387. Albertino Morosini személyére lásd BÁCSATYAI 2023: 1182–1184.

⁵³ THEINER I: 365; MOLNÁR 2023: 385.

⁵⁴ SRH I: 473–474.

⁵⁵ A történeti álláspontok áttekintésére lásd ZSOLDOS 2019: 83, valamint KÁDÁR 2024: 346–348. A király haláláról beszámoló írott források áttekintésére KÁDÁR 2024: 341–346.

⁵⁶ PAULER 1899, II: 413.

⁵⁷ ZSOLDOS 2019: 80–84. Az 1280–1282 közötti eseményekre lásd ZSOLDOS 2016a: 139–166.

⁵⁸ KÁDÁR 2024: 348.

geink azt illetően, hogy két-három év nem lett volna elegendő, hogy az értesülés eljusson a kunokhoz úgy, hogy ráadásul Lodomér és János érsekek többször küldtek követeket a királyhoz annak esküszegései, illetve Habsburg Albert hadjáratával szembeni közönye ügyében. Szintén ebbe az irányba mutat az is, hogy Arbuz és társai — feltehetőleg 1288 második felében — egy időre az erdélyi püspök fogságában voltak, aki Lodomér és János érsekek parancsára ejtette fogságba a király követét,⁵⁹ és talán ekkor is szerezhettek némi értesülést az elit uralkodóról alkotott véleményéről. Meglátásom szerint azt is figyelembe kell vennünk, hogy a folyamatos belső konfliktusok miatt a László oldalán harcoló kunok érzékelhető veszteségeket szenvedhettek az évek alatt, és a királlyal szemben formálódó konfliktus idején nem szerettek volna a vesztes oldalon állni, ebben szerepe lehetett akár a Hód-tó melletti csata emlékének is.

A merénylet kapcsán már Kristó Gyula megjegyezte, hogy az vitathatatlanul a kunok számlájára írható, de azt eldönthetetlennek ítélte, hogy a magyar előkelőknek volt-e bármi közük a bűntetthez.⁶⁰ Kádár Tamás IV. László halála kapcsán már úgy fogalmazott, hogy a fiatal uralkodó elleni összeesküvésben néhány magyar báró is érintett lehetett valamilyen formában. Jómagam szintén élnék a gyanúval a bárók érintettsége kapcsán: egyrészt a keresztes hadjárat elmaradása miatt emlegetett érvek továbbra is fennálltak, azaz a nem elégséges támogatottság, trónkövetelők hosszú listája, illetve Habsburg Albert nyugati foglalásai okozta nehézségek. Másrészt III. András trónra lépése rendkívül gyors volt, különösen a zavaros belpolitikai helyzetet is figyelembe véve. Arra már Kádár Tamás is felhívta a figyelmet, hogy a Körösszeg—Esztergom—Bécs, majd a Bécs—Pozsony—Buda—Székesfehérvár útvonal megtételéhez legalább öt nap kellett, és az egyes helyszíneken eltöltött idő mibenlétéről további kételyek is felmerülnek.⁶¹ Még ha a Körösszeg és Esztergom közötti nagyjából 300 km-es távolságot lóhalálában is tették meg László halálának hírével, Lodomér érseknek akkor is intézkednie kellett az Andrásához küldött két esztergomi vilhelmita szerzetes útnak indításáról. Talán nem kockáztatunk nagyot, ha a szakirodalom által 50–80 km-re becsült, lóháton megtehető napi távot a feltehetőleg kevésbé rutinos szerzetesek esetében inkább az alsó értékhez közelítjük, főleg, ha feltételezzük, hogy nem akartak semmiféle gyanút kelteni az osztrák területen. Így László halálát követően véleményem szerint 8–9 nap is eltelhetett, mire a vilhelmita szerzetesek eljutottak Bécsbe. Ekkor még hátra volt András felkérése a magyar trónra, valamint megszojtatése szerzetesi áruhában Bécsből és a 280 kilométernyi hajóút Budára a Dunán, melyet Pozsonynál meg is szakítottak. Végül Budáról Székesfehérvárra még egy 60 km-es távot is meg kellett tennie Andrásnak és az időközben hozzá csatlakozott kíséretének. Így a Kádár Tamás szerint legjobb esetben is öt-tíz napot igénybe vevő eseményeket⁶² jómagam legalább tizenkét napra becsülném, és ekkor még nem számoltunk egy hosszabb (több napos) Pozsonyban való időzés lehetőségével.⁶³ Ha viszont figyelembe vesszük Ottokár azon állítását is, hogy

⁵⁹ ÁÜO IV: 336–337.

⁶⁰ KRISTÓ 1994: 40.

⁶¹ A kutatás a középkorban a tavaszi-őszi időszak folyamán az egy nap alatt lóháton megtehető távolságot 50–80 km-re teszi. KÁDÁR 2013: 9, 19. jegyz.

⁶² KÁDÁR 2013: 9–10.

⁶³ Mindez első ránézésre abba az irányba mutat, hogy Kádár Tamásnak igaza van III. András megkoronázásának július 29-re datálását illetően. Amennyiben az alább kifejtett események egy része valóban IV. László halála előtt történt meg, úgy Kádár azon érve, miszerint egy 1290. július 23-i koronázáshoz nem állt rendelkezésre elegendő idő, újragondolásra szorulhat, ugyanakkor önmagában még nem zárja ki a július 29-i dátumot. KÁDÁR 2013: 9–10, 18.

László halálát követően Lodomér érsek Kőszegi Ivánhoz és testvéreihez fordult, akik királyválasztó gyűlésre hívták az urakat, ráadásul ehhez előtte békét kötöttek összes magyarországi ellenségükkel, akkor — feltéve, hogy hitelt adunk a *Stájer rímes krónika* állításának — még több időre lenne szükségünk.⁶⁴ Emiatt és Ottokár gyakori kronológiai tévedése miatt felmerül bennem a gyanú, hogy az eseményeknek legalább egy része IV. László halála előtt játszódott le.⁶⁵ Véleményem szerint, amennyiben ténylegesen sor került az Ottokár által emlegetett „királyválasztó gyűlésre”, ha magának a gyűlés lebonyolításának nem is, de legalább annak összehívására mindenképpen a király elleni merénylet előtt kerülhetett sor. Ezt pedig azért is lehetségesnek vélem, mert egyrészt egyszer már sor került András behívására, másrészt 1290 májusában már Aba nembeli Amadé és Baksa nembeli Simon fia György is szemben állt az uralkodóval.⁶⁶ Egy ilyen esetben azonban a kunok egyből kézzelfoghatóbb fenyegetéssel talál-
ták szembe magukat, mint az évek óta levegőben lógó, de igazából csak diplomáciai fenyege-
tésnek tűnő keresztes hadjárat esetén.

Végezetül nem maradt más hátra, hogy a fenti gondolatmenet lényegi pontjait röviden összegezzem. Arra a kérdésre, hogy miért is nem került sor a keresztes hadjáratra IV. László ellen — a király elleni merényleten túlmutatóan — nehéz bizonyos választ adni. Szerepet játszhatott annak elhalasztásában az egyház békéltető magatartása, de az is, hogy a Kőszegieken kívül 1289 őszéig nem volt jelentősebb erő, amely szembefordult volna a királlyal. Az sem elhanyagolható, hogy mire a Borsák és Aba nembeli Amadé is uralkodójuk ellen fordult, a világi és egyházi elitnek már szembe kellett néznie Habsburg Albert nyugati foglalásai által okozott problémákkal is. A keresztes hadjárat szembeni óvatosságra inthette a hazai főpapokat az is, hogy az ország területi integritása mellett a dinasztia uralma is veszélybe kerülhetett volna, hiszen III. Andrást az európai uralkodóházak egy jelentős része nem ismerte el az Árpád-dinasztia tagjának, és saját elképzeléssel rendelkezett a Magyar Királyság trónjának betöltését illetően.

Ami IV. László elleni merényletet illeti, az számomra is kétségtelen, hogy a merényletet a kunok követték el, de III. András gyors trónra kerülése miatt úgy vélem, hogy IV. László ellen tervezett keresztes hadjárat vagy legalábbis a hazai elit királlyal szembeni magatartása és a királyt ért merénylet szorosan összefügghet. Azt, hogy ezt a királlyal szemben álló erők — akár Borsa nembeli Kopasz személyén, akár máson keresztül — intézték el, vagy a kunok cselekedtek önállóan, hogy megelőzzék az ellenük indítandó keresztes háborút, további, új és érde-
mi információt felmutató források hiányában nem dönthetjük el egyértelműen. Ugyanakkor a keresztes hadjárat elmaradása mellett felsorolt okok miatt abban, véleményem szerint, a Lászlóval szemben álló erők is érdekelték voltak.

Az 1290. évi eseményeken túlmutatóan érdemes megjegyezni, hogy a helyzet nemcsak IV. László közönye vagy a királyi hatalom esetleges hiánya miatt jutott idáig, hanem az ifjú király 1286-tól egyre többször és kiszámíthatatlanabban gyakorolta elvi szinten legitim hatalmát, tehát a hazai világi és egyházi előkelőknek nemcsak a cselekvés hiányával volt gondjuk,

⁶⁴ Ottokars Österreichische Reimchronik 40805–41000. sorok; BAGI 2023: 230–232. Az eseményekre lásd még SKORKA 2019: 63.

⁶⁵ A kronológiai pontatlanságra mutat, hogy Ottokár történetében IV. Miklós pápa még azelőtt bele akart szólni a magyar királyválasztásba, mielőtt arról tudomást szerezhetett volna. Ottokars Österreichische Reimchronik 40760–40805. sorok; BAGI 2023: 229–230.

⁶⁶ MOLNÁR 2023: 381.

mint Habsburg Albert 1289. évi hadjáratai idején, hanem az uralkodó egyre vadabb aktivitásával is. Az is figyelemre méltó, hogy IV. László és az oligarchák szinte évről évre ismétlődő konfliktusai és összecsapásai ellenére az egyháziaknál sosem a belső harcok vezettek el a keresztes háború felmerüléséig, hanem a korszak mércéjével botrányosnak tekinthető esetek, azaz a nyögér kíséret megszervezése, Izabella királynét ért jogtalanságok sorozata, a király testvérének, Erzsébetnek a nyúl-szigeti kolostorból való kiszabadítása és kiházásítása, valamint a király sorozatos esküszegései.

Felhasznált irodalom

KIADOTT FORRÁSOK

ÁAL

- 1960 MAKKAI László — MEZEY László (kiad.): *Árpád-kori és Anjou-kori levelek*. (Nemzeti Könyvtár. Levelestár.) Budapest: Gondolat.

ÁÜO

- 1860—1874 WENCZEL Gusztáv (kiad.): *Árpádkori új okmánytár*. Pest.

BAGI Dániel (ford.)

- 2023 Ottokar aus der Gaal: *Stájer rímes krónika (részletek)*. (Arpadiana 11.) Budapest: ELKH BTK.

CD

- 1829—1844 FEJÉR György (kiad.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XI. Buda.

HO

- 1865—1891 NAGY Imre et al. (kiad.): *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*, I—VIII. Budapest.

KMKTK

- 2023 WEISZ Boglárka (főszerk.): *A középkori Magyar Királyság történeti kronológiája 997—1526*. I—II. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) Budapest: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet.

MES

- 1999 KNAUZ Nándor — DEDEK Lajos Crescens (kiad.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*, I—IV. Esztergom—Budapest.

RA

- 1923—1987 SZENTPÉTERY Imre — BORSA Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*, I—II. Budapest.

Ottokars Österreichische Reimchronik

- 1890—1893 SEEMÜLLER, Joseph (kiad.): *Ottokars Österreichische Reimchronik*. (Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters V/1–2.) Hannover.

SRH

1937—1938 SZENTPÉTERY Imre (kiad.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stripis Arpadianae gestarum*, I—II. Budapest.

THEINER

1859—1860 THEINER, August (kiad.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita*, I—II. Roma.

UB

1955—1999 WAGNER, Hans (et al.) (kiad.): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg*, I—V. Graz—Köln: Böhlau.

UGDS

1892—1991 *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I—VII.

SZAKIRODALOM

BÁCSATYAI Dániel

2020a IV. Béla és István ifjabb király belháborújának időrendje. *Századok* 154/5, 1047–1082.

2020b Válasz Zsoldos Attila kritikai észrevételeire. *Századok* 154/6, 1345–1354.

2021 A 13. századi uralkodói nagy- és kettőspecsétek kronológiája. *Turul* 94/1, 1–22.

2022 *Az Árpád-kor történeti kronológiája (997–1301)*. (Arpadiana 10.) Budapest: ELKH BTK.

2023 A széplelkű kamaraispán és más szerencselovagok. III. András olaszai. *Századok* 157/6, 1171–1193.

BARABÁS Gábor

2022a A 13. század háborúi és a magyar főpapok. *Hadtörténelmi Közlemények* 135/3, 531–570.

2022b A sohasem volt pápai követek. Új szempontok a 14. századi krónikakompozíció 187. fejezetének értelmezéséhez. *Századok* 156/4, 691–716.

GERICS József

1975 Krónikáink és a III. András-kori rendi intézmények friaul-aquileai kapcsolatairól. *Filológiai Közöny* 21/3, 309–325.

1987 *A korai rendiség Európában és Magyarországon*. Budapest: Akadémiai.

HUNYADI Sándor

2022 Választott esztergomi érsekek az 1270-es években: Benedek és Kán nembeli Miklós. *Belvedere Meridionale* 34/4, 5–17. <https://doi.org/10.14232/belv.2022.4.1>

2023a Lodomér esztergomi érsek birtokszervezői tevékenysége. *Micae Mediaevales* 11, 53–66.

2023b Az egyházi elit változásai az Árpád-kor végén (1270–1301). *Micae Mediaevales* 12, 49–63.

- 2024 Lodomér esztergomi érsek politikai pályájának egyes vonatkozásai. A királyi hatalom és a főpapi igények kérdése az 1290. évi törvények tükrében. *Belvedere Meridionale* 36/2, 54–70. <https://doi.org/10.14232/belv.2024.2.3>

KÁDÁR Tamás

- 2009 Egy rejtélyes politikai gyilkosság és háttere a XIII. század végi Magyarországon: Béla macsói és boszniai herceg pályája. *FONS* 16/4, 411–429.
- 2013 Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András király megkoronázásának időpontjához. *Levéltári Közlemények* 84, 3–25.
- 2016 IV. László király itineráriuma (1264–[1272]–1290). *FONS* 23/1, 3–64.
- 2021 Püspökgylkosság Veszprémben. Kőszegi (II.) Péter veszprémi püspök pályája. *Veszprémi Szemle* 23/4, 16–38.
- 2022 Pontosítások, megjegyzések és észrevételek az 1272–1301 között működő, illetve nádori címet használó előkelők archontológiájához. *FONS* 29/2, 155–216.
- 2023 Pontosítások, megjegyzések és észrevételek az 1270–1301 között működő országbírók archontológiájához. *FONS* 30/3, 311–336.
- 2024 Megjegyzések IV. László király meggyilkolásának kérdéséhez. *Századok* 158/2, 341–356.

KANYÓ Ferenc

- 2019 Az apáca, a szerető, a királyné és a boldog. Egy életrajz az utolsó Árpádok idejéből. In BALÓGH EBNER Márton — GYÖRGY Sándor — HAJNÁCSKY Tamás (szerk.): *Történelmi töredékek. Válogatás a Napi Történelmi Forrás szerzőinek írásaiból III.* Budapest: Gondolat, 11–33.

KARÁCSONYI János

- 1910 A mérges vipera és az antimonialis. Korkép Kun László király idejéből. *Századok* 44/1, 1–24.

KISS Gergely

- 2018 VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggései. *Századok* 152/6, 1353–1376.

KOVÁCS Mihai

- 2015 „Semper meliora prospiciuntur et utiliora attenduntur”. Monoszló nembeli Péter erdélyi püspök társadalmi és politikai kapcsolatai. *Erdélyi Múzeum* 77/1, 1–13.

KOVÁCS Viktória

- 2019 Alter ego domini papae Nicolae III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281). In KISS Gergely (szerk.): *Varietas delectat. A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században.* (DeLegatOnline Könyvek 1.) Pécs: PPE BTK TTI Középkori és Koraújkori Történeti Tanszék, 117–166.

KRISTÓ Gyula

- 1994 Bevezető. In KRISTÓ Gyula (kiad.): *Kun László emlékezete*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 5–43.
2003 *Háború és hadviselés az Árpádok korában*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

MOLNÁR Péter

- 2023 *Kézai Simon „hun–magyar” alkotmánya. Egy elképzelés vélt és valós külföldi forrásai, hazai fogalmi háttere és politikai közege*. (Arpadiana 12.) Budapest: BTK.

PAULER Gyula

- 1899 *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*, I–II. Budapest: Athenaeum.

RUDOLF Veronika

- 2023 *Közép-Európa története a hosszú 13. században. Magyarország, Csehország és Ausztria hatalmi és dinasztikus kapcsolatai 1196 és 1310 között*. (Arpadiana 15.) Budapest: HUN-REN.

S. Kiss Erzsébet

- 1971 A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Historica* 39, 3–56.

SKORKA Renáta

- 2019 Előjáték egy házasságkötéshez. A Habsburgok útja az első magyar házassághoz. In SZOVÁK Kornél — ZSOLDOS Attila (szerk.): *Királynék a középkori Magyarországon és Európában*. (Közlemények Székesfehérvár Történetéből.) Székesfehérvár: Városi Levéltár és Kutatóközpont, 59–78.

SZABÓ Károly

- 1886 *Kun László, 1272—1290*. (Magyar Történelmi Életrajzok.) Budapest.

SZŐCS Tibor

- 2010 Egy második „tatárjárás”? A tatár—magyar kapcsolatok a XIII. század második felében. *Belvedere Meridionale* 22/3–4, 16–49.
2014 *A nádori intézmény korai története 1000—1342*. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) Budapest: MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája.

SZÜCS Jenő

- 2002 *Az utolsó Árpádok*. (Millenniumi Magyar Történelem: Historikusok.) Budapest: Osiris.

WEISZ Boglárka

- 2013 *A királyketteje és az ispánharmada. Vámok Magyarországon a középkor első felében*. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.) Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet.

ZSOLDOS Attila

- 2005 *Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában.* (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 36.) Budapest: MTA BTK Történettudományi Intézet.
- 2007 *Családi ügy. IV. Béla és ifjabb István király viszálya az 1260-as években.* (História Könyvtár. Monográfiák 24.) Budapest: História — MTA BTK Történettudományi Intézet.
- 2010 III. András nádorai. *Történelmi Szemle* 52/3, 303–327.
- 2011 *Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* (História Könyvtár. Kronológiák, Adattárak 11.) Budapest: História — MTA BTK Történettudományi Intézet.
- 2016a Tényről a Hód-tóig. Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlata. In ZSOLDOS Attila: *Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás határvidékéről.* (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára.) Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 139–166.
- 2016b IV. László és a Kállaiak ősei. In ZSOLDOS Attila: *Vitézek, ispánok, oligarchák. Tanulmányok a társadalom- és hadtörténetírás határvidékéről.* (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára.) Budapest: HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 185–200.
- 2019 *Adorján három ostroma. Oligarchák a Tiszántúlon a 13–14. század fordulóján.* (Tanulmányok Biharország Történetéről 6.) Nagyvárad: Varadinum Kulturális Alapítvány.
- 2020 Néhány kritikai megjegyzés az 1264–1265. évi belháború újrakeltezésének kérdéséhez. *Századok* 154/6, 1331–1344.

From the Crusade to Regicide. The Final Years of Ladislaus IV

In 1287, Pope Honorius IV authorized Archbishop Lodomer of Esztergom to force Ladislaus IV to take back his wife and, furthermore, if necessary to initiate a crusade against the pagans. Although Pope Honorius IV, and later Pope Nicholas III, provided the support necessary for the crusade through calling upon the rulers of the neighbouring kingdoms to support the Archbishop of Esztergom, the crusade against the Hungarian king never took place due to his assassination. In my study, through an examination of the final years of Ladislaus IV, I aim to answer a particular question in political, military, and ecclesiastical history: why the planned crusade against Ladislaus IV never took place. The assassination plotted against the king seems to answer the question at first, nevertheless, if we set aside the king's death, several events occurred between 1287 and 1290 that might also explain why the crusade never took place, such as the expansion carried out by Albert of Habsburg in the western regions of the kingdom in 1289, or the fact that Ladislaus IV was the last widely recognized member of the dynasty. In this study, I am to explore and elaborate upon these possible reasons on the basis of the available sources and the most recent scholarly literature published on the subject.

Vallásos ének vagy csatadal? — Egy középkori egyházi zenemű háborús karrierje*

Tóth Dominik

HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Kutató Osztály — kutató;
Nemzeti Közzolgálati Egyetem, Nemeskürty István Tanárképző Kar,
Történelem és Társadalom Tanszék — tanársegéd

Bevezetés

Négy évvel a mohácsi csatavesztés és egy évvel Bécs első oszmán ostroma után a Cseh Királyságban az elit és a értelmiség számára is világossá vált, hogy az Oszmán Birodalom közép-európai expanziójával foglalkozni kell.¹

A korabeli nyomdászok egyike, Jiřík Štyrsa Mladá Boleslav-i nyomdájában 1530 körül „szellemi muníció” gyanánt egy dalgyűjteményt adott ki a következő címmel: *Zpráva o naučení křesťanům věrným, jak by se v těchto časích nebezpečných při spasení božím zřízení řídit, zpravovat a v něm růsti meli, ano i při těžkostech nynejších od násilí Tureckého, jak se míti a zachovávatí mají.* [Igaz keresztényeknek okulására (való) iránymutatás (arról), hogyan kellenek ezekben a veszélyes időkben Isten gondviseléséhez igazodni és Őbenne növekedni, még a mostani török gonoszság okozta nehéz időkben is, hogyan illő viselkedni.] A kötet címéhez méltóan olyan dalokat tartalmaz, amelyek a hit megtartására, illetve Isten nevében való harcra buzdítanak. A könyvben szereplő énekek egyikénél a következő megjegyzés olvasható: „Někomu, se snad líbiti bude i tato písnička starých oněch Čechu: *Kdož ste boží bojovníci.*”² [Valakinek talán ez ama régi Csehországból való dalocska is tetszeni fog: *Kik vagytok harcosai Istennek.*] A dal a *Jistebnický kancionál* [Jistebnicei daloskönyv] 1872-es megtalálásakor került a történettudomány fókuszába és egyúttal viták keresztüztüzebe. A daloskönyv ugyanis Štyrsa köteténél jóval régebbi, és 15. századi huszita, pontosabban a táborita frakció által énekelt dalokat tartalmaz, köztük a *Kdož ste boží bojovníci* egy másik változatát. A kutatás ráadásul fényt derített arra is, hogy nem egyszerűen egy vallásos köntösbe burkolt csatadalról van szó, hanem egy közel azonos korú katonai rendtartás alapvető üzeneteit is magában hordozza.

* A tanulmány a 2024. május 9-i „*Ő tanította a kezemet harcra, az ujjaimat viadalra...*” — Vallás és háborúk kapcsolata című konferencián elhangzott *Templomból a harcmezőkre — Egy középkori egyházi dal háborús karrierje* című előadás alapján készült.

¹ A saját korában komoly viták szóltak arról, kell-e Magyarországnak anyagi, illetve katonai segítséget nyújtani. Bővebben lásd: KOVÁCS 2023.

² NEJEDLÝ 1955: 328.

Jelen tanulmányban közreadom a dal magyar fordítását.³ Ezután röviden ismertetem az ének tartalmát és keletkezési körülményeit, majd rátérek, hogyan kötődik saját korának más forrásaihoz.

[Ti] Kik harcosai [vagytok] Istennek

[Ti] Kik harcosai [vagytok] Istennek,
és az Ő törvénye[nek],
pártfogást Tőle várjatok,
és Őbenne bízzatok,
Vele végül mindig győzelmet arattok!

Krisztus károtokért jótálla,
azt százszor meghálálja,
ki érte életét adja,
örök élet a jutalma,
örvend, kiknek igazságért vére hulla.

Isten rendelt nem megriadni
testnek megrontóitól,
rendelt vezetni és életet
bajtársakért feláldozni.

Így hát számszeríjászok,
lovagi rendű⁴ kopjások,
alabárdosok és minden
rendű cséphadarósok
a bőkezű Úrra mindig gondoljatok!

Az ellent ne féljétek,
sokaságukra tekintettel ne legyetek,
Urunkat szívetekben őrizzétek,
érte és vele harcoljatok,
az ellentől meg ne futamodjatok!

Úgy mondták a csehek régente
szólásuk is volt erre,
jó vezető alatt
jó hadakozás esik.

³ A fordítás során nyújtott segítségért Kovács Eszternek tartozom köszönettel.

⁴ A kifejezés 14. század vége óta a cseh nemesség alsó rétegének megnevezésére használatos. ČECHURA 2008: 266; CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 301.

Ti, prédálók és drabantok,
lelketekre vegyétek,
kapzsiságért és lopásért
életeteket ne veszítsétek
zsákmányért meg ne álljatok!

Az utasítást mely kiadatott
mindig megjegyezzétek,
hetmanjaitokra mindig figyeljete,
társadat megsegítsd
a magad sorát megtartsd és igazítsd!

És ezzel lelkesen kiáltsátok
„Üsd vágd, üsd vágd!”
fegyvereiteket megkóstoltassátok,
„Isten velünk van!” Így kiáltsátok.

Fontos megjegyezni, hogy bár igyekeztem a szöveget a tőlem telhető legnagyobb pontossággal lefordítani és hangulatát megőrizni, a fenti magyar szöveg semmilyen tekintetben nem minősül műfordításnak. A munkához a *Jistebnicei daloskönyv* digitalizált változatát,⁵ illetve a Pavlína Cermanová, Robert Novotný és Pavel Soukoup által szerkesztett *Husitksé Století* című kötetben⁶ leközölt, modern cseh írásmód szerinti átiratát használtam.

A dal kora, szerzője és szimbolikája

A 19. század végén fellángoló tudományos viták apropóját az a tény szolgáltatta, hogy a *Jistebnicei daloskönyv*ben [a továbbiakban: *Daloskönyv*] szereplő, kézzel írt szövegváltozat nem volt teljesen azonos a Štyrsa-féle nyomtatott kiadványban szereplővel. A daloskönyv keletkezését ugyanis a 15. század első felére, illetve közepére teszi a modern kutatás,⁷ míg a Štyrsa-féle kiadást 1530 körülre.⁸ Ez alatt a szűk egy évszázad alatt a dal szövege több változáson ment át.

A legfontosabb eltérés a terjedelemben mutatkozott. A nyomtatott változat ugyanis kilenc darab azonos terjedelmű, ötsoros strófát tartalmaz, míg a kéziratos verzió hat strófája ötsoros, három versszaka pedig csak négy. Ezen felül a két szövegvariáns címében is volt eltérés: a kéziratos változat címe *Ktož jsú boží bojovníci*, míg a nyomtatotté *Kdož ste boží bojovníci*. Az eltérés apró: szabad fordításban az előbbi [Ti] Kik [vagytok] Isten harcosai, míg az utóbbi Kik vagytok Isten harcosai. Manapság a szakirodalom a kéziratos változat címével hivatkozik a dalra.

⁵ A kötet a Prágai Nemzeti Múzeum Könyvtárában található: KNM II C 7 Fol. 50r–50v. Digitalizált változata: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NMP___II_C_7___4347P97-cs#search

⁶ CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 509.

⁷ ČECHURA 2008: 377.

⁸ VOLF 1926: 113–114; HORÁK 1967: 127.

Hugo Toman, a cseh történetírás egyik ósátyja, egyben a huszita háborúk (1419—1434) korának első modern történésze a későbbi nyomatot tartotta az eredeti szövegváltozatnak. Az érvelést a strófák sorainak mennyiségére alapozta, megjegyezve, hogy az 1530-as változat alapján a *Daloskönyv* szövegéhez hozzáadott három sort.⁹ Saját szövegkiadásában ugyanis a két változatnak egy sajátos keverékét adta ki: minden versszak ötsoros, de a kéziratos változathoz vett archaikus szóhasználatot bír.¹⁰

Közel fél évszázaddal később Zdenek Nejedlý zenetörténész cáfolta Toman következtetéseit. A 20. századi zenetörténeti kutatások ugyanis kiderítették, hogy az ének kéziratos változatára is jellemző hármasszövevény szerkezet a 15. századi táborita dalokra jellemző. A négysoros részek pedig egyáltalán nem töredékesek, hanem szándékosan ilyennek íródtak. Az időközben bekövetkezett bővülés betudható a cseh dalokban végbement dallamváltozáshoz történő idomulásnak: valamikor a 16. század elején toldották hozzá az ominózus három ráadás sort.¹¹ Nejedlý kutatási eredményeit azóta sem cáfolták meg.

A dal szerzőjének személyét máig homály fedi. Pontosabban fogalmazva elegendő közvetlen bizonyíték hiányában nem lehet azt minden kétséget kizáróan egy konkrét személyhez kötni, ehhez ugyanis a *Daloskönyv* nem ad támpontot. Bár Toman igyekezett egyenesen Jan Žižkához kötni,¹² a modern kutatás jelenleg Jan Čapeket,¹³ számos táborita dal szerzőjét tartja a legvalószínűbbnek.¹⁴

Annak ellenére, hogy Čapeket a táborita dalok atyjaként kezelik, igen kevés életrajzi adata ismert. Papi működését Klatovyban kezdte meg még 1419 előtt. Jan Hus 1415-ös halála után az egyik legvakmerőbb újítók között találjuk. Az általa írt dalokat *Koní Hrádek* várában, illetve környékén énekeltek először, amely helyszín nem véletlen: innen nőtt ki magát a huszita felkelők táborita szárnya.¹⁵

Összesen három olyan dalt ismer a kutatás, amelynél konkrétan szerepel Čapek neve, és ezek elegendők ahhoz, hogy a többi műve is azonosítható legyen. A három dalból kettő — a *Nuž křesťané viery pravé* [Nos, keresztény hit igaz hívei] és a *Ve jméno Božie počneme* [Isten nevében kezdjük]¹⁶ — 1417 körülre datálható, és mindkettő megtalálható a *Daloskönyv*-ben is.¹⁷ A harmadik dal, a *Dietky, Bohu zpívejme* [Gyermekek, Istennek énekeljünk] 1420-ban keletkezett a Vítkov-hegyi győzelem után (1420. július 14.). A *Daloskönyv*-ben nincs benne, így a dallama nem ismert, csupán a szövege maradt meg Vavřinec z Březova krónikájában.¹⁸

⁹ TOMAN 1893: 31.

¹⁰ TOMAN 1893: 13–14.

¹¹ NEJEDLÝ 1955: 332.

¹² Forrásközlésének a *Žižkova píseň vojenská* [Žižka katonadala] címet adta. TOMAN 1893: 13–14.

¹³ Nem összetévesztendő Jan Čapek ze Sánnal, aki a huszita háborúk veteránja volt, és aki az 1443—1444-es hosszú hadjáraton is bizonyítottan részt vett. CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 49; PÁLÓSFALVI 2018: 111; SHIROGOV 2021: 38–39.

¹⁴ NEJEDLÝ 1955: 342. Legalábbis az előbbi szakíró következtetését nem cáfolta senki. Lásd például: CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 508.

¹⁵ NEJEDLÝ 1955: 227–229.

¹⁶ NEJEDLÝ 1955: 230, 235–236.

¹⁷ Helyük a *Daloskönyv*-ben: KNM II C 7 Fol. 32r–32v, 38r–39r.

¹⁸ NEJEDLÝ 1955: 247. A krónikás által Čapeknek tulajdonított szöveg egészét lásd: BŘEZOVA 1893: 389.

Egyes elgondolások szerint az bizonyítaná Jan Čapek szerzőségét, hogy a dal első hat sorának kezdőbetűit alulról felfelé (sic!) összeolvasva a KZAPAK kifejezés olvasható ki:

„Ktož jsú Boží bojovníci
A zákona jeho
Prostež od Boha pomoci
A dufajte v něho
Že konečně vždycky s ním svítězíte
Kristus vám za škody stojí.”

Az érvelés szerint, mivel a K és C hangzók cseréje a 15. századi cseh nyelvű írásbeliségben nem volt példa nélküli, ezért a KZAPAK CZAPAK-ként olvasandó, ami így nem lenne más, mint a Čapek név latin betűs korabeli átírata.¹⁹ Az okfejtésnek azonban van egy gyenge pontja. Amennyiben valóban az atya volt a szerző, bizonyára nagyon törekedett a diszkrécióra, hiszen a *Daloskönyv*ben a szöveg leírásakor csak az első és a harmadik versszak első (K és T) betűinek jutottak iniciálék.²⁰ Az egyes verssorok kezdőbetűi máshol nincsenek külön jelölve, sőt az egyes sorok egymástól dőlt vonással elválasztva folyószövegben vannak írva. Más szóval fogalmazva, a kéziratos változat egyéb kezdőbetűi egyáltalán nem szembetűnők, így belőlük nem igazán olvasható ki semmi.

Čapek munkássága sajátos módon a háború tetőpontján kezdett hanyatlani. Tevékenységét nem hagyta abba, ám a neve már csak egyszer bukkan fel a forrásokban. 1429-ben, amikor többedmagával gyűlnek Tábor városába, hogy a prágaival szemben a „táborita miserendet” egységesítsék.

A dal eredeti változatának szerkezete igen komoly bibliai szimbolikát hordoz. Például háromszor tizennégy verssort tartalmaz, ami Krisztusnak Ábrahámig tartó *Máté evangéliuma* (Mt 1,1–17) szerinti leszármazására utal, lévén az szintén háromszor tizennégy generáció. A mű összesen 318 szótagból áll: ugyanennyi fős hadsereget állított fel Ábrahám, amikor Lót kiszabadítására indult.²¹ Mindez arra engedhet következtetni, hogy a dal szerzője a hasonlóságot akarta kihangsúlyozni a husziták és Isten bibliai harcosai között.²²

Mielőtt rátérnék a dal tartalmának elemzésére, indokoltnak tartok egy rövid kitérőt. Az ének ugyanis tartalmát tekintve szorosan kapcsolódik egy másik forráshoz. Ez az úgynevezett *Žižkův vojenský řád* [Žižka-féle katonai rendtartás], amely Jan Žižka huszita haderejének szabályrendszerét alapozta meg.

¹⁹ CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 509.

²⁰ KNM II C 7 Fol. 50v.

²¹ „A mint meghallá Ábrahám, hogy az ő atyjafia fogságba esett, felfegyverzé házában nevededett háromszáz tizennyolc próbált legényét és üldözve nyomula Dánig.” (Ter 14,14) KÁROLI 2001.

²² Az idézett passzusokra a figyelmet felhívja: CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 509.

A Žižka-féle katonai rendtartás

A hadi rendtartás eredeti változata nem maradt fenn, „csupán” egy 16. századi átiratban vizsgálható.²³ A szöveget magába foglaló kódex több más egyházi és világi forrás átiratát tartalmazza. Rendelkezésre áll egy későbbi példány,²⁴ amelyet a cseh szakírók az előbb említett másolatának tartanak.²⁵ A régebbivel ellentétben itt található egy megjegyzés az eredeti keletkezésére vonatkozóan: a lapszélén a circa A. 1423 olvasható,²⁶ amely datálást a szakirodalom elfogadta.²⁷

A Žižka-féle katonai rendtartás — annak ellenére, hogy nincs közvetlen bizonyíték arra, hogy valóban a vak hadvezér a szerző — a huszita háborúk hadtörténetét kutatók számára alapvető forrásnak számít. Értékes információkat szolgáltat a felkelő hadseregek belső felépítésének és működésének jó néhány részletére, amely segít megérteni sikereik okait. Láttatni engedni például a szervezeti struktúra néhány elemét (szakaszok és zászlók), a helyváltoztatás (elő-, hát- és oldalvédek megléte) vagy a táborbéli viselkedés szabályait (rendbontás, káromkodás, szerencsejáték stb. tilalma).

A szöveg három jól elkülöníthető részből áll. Az első szakasz az úgynevezett négy prágai cikkely átvétele, amelyet Jan Hus 1413-as tanításaival is kapcsolatba hoztak a szakírók.²⁸ Ezek lényege a következőképpen összegezhető: 1. Isten Igéjének szabad hirdetése a Cseh Királyságban, 2. két szín alatti áldozás, 3. a papság világi javaitól való megfosztása, illetve az „apostoli életmódhoz” való visszatérítése, 4. a halálos bűnök tárgyalásakor a vádlott felett annak társadalmi háttérétől független ítélezés.

A rendtartás második szakasza egy tábori rendtartás, egyben viselkedési kódex. A szerző itt részletezte azokat a szabályokat, amelyeket egy katonai táborban mindenkinek kötelező volt betartania. A harmadik, lezáró szakasz pedig tulajdonképpen egy fogadalomtétel a korábban ismertetett cikkelyek betartására és betartatására.²⁹

A lényegi rész (azaz a második szakasz) tehát ez esetben is vallási köntösbe volt csomagolva csakúgy, mint — ahogy az lentebb látható lesz — a dal esetében.³⁰ A huszita háborúk klaszikus szakaszában ugyanis a „civil” lakosság igen nagy arányban vett részt a műveletekben.³¹

²³ Ma a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtárában található. Národní knihovna České republiky (a továbbiakban: NK), sign. V. C. 2, fol. 28v–32r.

²⁴ Joannis Zissca epistola et constitutio militaris idiomate Bohemico. NK, sign. XVII. A. 5. Digitalizálva lásd: https://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?envLang=en&direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XVII_A_5__330HRY0-cs#search

²⁵ SVEJKOVSKÝ 1952: 62.

²⁶ NK, sign. XVII. A. 5. fol. 3r.

²⁷ SVEJKOVSKÝ 1952: 62; DURDÍK 1954: 51; ŠMAHEL 2021: 158–159.

²⁸ ŠMAHEL 1993: 94–113; ČECHURA 2008: 79.

²⁹ A szöveg teljes fordítását lásd: TÓTH 2024.

³⁰ Hasonló jelenség figyelhető meg egy szintén Jan Žižkának tulajdonított *Svolání sjezdu do Německého Brodu* [Búcsúba hívás Německý Brod (városá)ba] című, 1423-ra datált levélben. A forrás nem más, mint egy hosszú vallásos nyelvezetbe csomagolt feddés, bizonyos Německý Brodban elkövetett Isten ellen való tettek miatt. A történeti kutatás ezt a levelet Německý Brod 1422-es felprédálásához köti, ahol Žižka elvesztette a csapatai feletti kontrollt. Márpedig, ha ezt a problémát egy olyan haderővel dolgozva kellett megoldani, amelynek jelentős hányada eredendően nem rendelkezett katonai háttérrel és tapasztalattal, akkor célszerű volt a hitre hivatkozni, azaz a fegyelmezetlenséget Istennek nem tetsző viselkedésként beállítani. ŠMAHEL 2021: 137–138. A levelet lásd: SVEJKOVSKÝ 1952: 21–22; ŠMAHEL 2021: 229.

³¹ DURDÍK 1954: 33–34.

Őket megszólítani, illetve számukra üzenetet közvetíteni sokkal könnyebb volt ezzel a nyelvezettel.

A dal tartalmi felépítése

Az ének strukturális szempontból három részre osztható: az első háromrészes strófa (1–3. versszak) lényegében egy önmeghatározás. Kifejezi, hogy aki ezt a dalt énekli, az az Úr nevében cselekszik:

„[Ti] Kik harcosai [vagytok] Istennek,
és az Ő törvénye[inek],
pártfogást Tőle várjatok,
és Őbenne bízzatok,
Vele végül mindig győzelmet arattok!”³²

A Žižka-féle katonai rendtartásban az öndefiníciót a fentebb már ismertetett prágai cikkelyek parafrázálása szolgáltatja.

A második háromrészes strófa (4–6. versszak) tömören összefoglalja a felkelők csapatainak katonatípusait, illetve társadalmi rétegződését:

„Így hát számszerijászok,
lovagi rendű kopjások,
alabárdosok és minden
rendű cséphadarósok
a bőkezű Úrra mindig gondoljatok!”³³

A hadi rendtartás érdemi része — még a szabályok ismertetése előtt — egy névsorral kezdődik, ahol fel vannak sorolva mindazok, akik a szabályzathoz a nevüket adták:

„hetmanok, bárók,³⁴ lovagok,³⁵ nemesek,³⁶ városbírák és tanácsstagok, továbbá minden főúri, lovagi, nemesi és városi rendek.”³⁷

³² Cseh eredetiben: „Ktož jsú Boží bojovníci / A zákona jeho / Prostež od Boha pomoci / A dufajte v něho / Že konečně vždycky s ním svítězíte.” KNM II C 7 Fol. 50r–v. A szöveget a modern cseh írásmódba Cermanová nyomán ültettem át: CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 509.

³³ Cseh eredetiben: „Protož střelci, kopiníci / řádu rytířského, / sudličníci a cepníci / lidu rozličného, / pomnětež všichni na Pána štědrého!” KNM II C 7 Fol. 50r.

³⁴ Eredeti formában: *pán*. A 14–15. századi Cseh Királyság főnemességére lásd: ČECHURA 2008: 265–266; CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 291.

³⁵ Eredeti formában: *rytíř*. A kifejezés 14. század vége óta a cseh nemesség alsó rétegének megnevezésére használatos. Párhuzamosan él a *vladyka* elnevezéssel. ČECHURA 2008: 266; CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 301.

³⁶ Eredeti formában: *panoš*. A megnevezés a 14. században szolgálati viszonyt sejtet egy nemesi famílián belül. CERMANOVÁ—NOVOTNÝ—SOUKUP 2014: 301.

³⁷ TÓTH 2024: 301.

Jelzésértékű, egyszersmind magától értetődő, hogy egyedül a királyi udvar, illetve a klérus nincs nevesítve egyik vizsgált forrásban sem.

Mindkét forrásban megtalálhatók a népi kultúra, valamint a népi vallásosság elemei:

„Jó vezető alatt
jó hadakozás esik.”³⁸

— olvasható a második szakasz harmadik strófájának utolsó soraiban. Megjegyzendő, hogy bár a 19–20. századtól kezdve cseh szólásmondás-gyűjteményekben szerepel a fenti bölcsesség,³⁹ nem kizárt, hogy ez a *Daloskönyv* felleléséből fakadó népszerűség eredménye, Jan Amos Komenský 17. század eleji gyűjtésében⁴⁰ ugyanis nem szerepel.⁴¹ Ettől függetlenül könnyű értelmezni e sorok üzenetét: működőképes haderő csak jó vezetők keze alatt lehetséges.

A regulamentumban a népi vallásosság igen sajátos formájában jelenik meg:

„Ha pedig (valaki) valamit magának elvett, vagy saját részre megtartott, és ez tiszta lelkiismerettel rábizonyított, a megtorlás így vagy úgy nyakán és jószágán kitöltessék, miképpen a közönséges tolvajokkal szokás senkit fel nem mentve, amiképpen az a királylányok süvegei és köntösei miatt Ákánál is megtörtént.”⁴²

A bibliai Ákánt megkövezték, amiért Jerikó ostroma után lopott az Úrnak félretett zsákmányból. A hasonlat azonban kissé furcsán hat, hiszen Ákán valóban ellopot

„egy jó babiloni köntöst, kétszáz siklus ezüstöt és egy aranyvesszőt”,⁴³

ám a történetben sem fejfedőről, sem királylányokról nincs szó. Tehát vagy félrefordításról (*virga* — ’vessző, rúd’; *virgo* — ’hajadon’), vagy pedig a *Szentírás*ban nem szereplő, de a népi vallásosságba beépült történetről lehet szó, mint amilyen a Krisztusról és a vargáról szóló tanmese.⁴⁴

A harmadik háromrészes strófa (7–9. versszak) tartalmazza a katona kötelezettségeit és a zsákmányszerzéssel kapcsolatos elvárásokat.⁴⁵ A szabályzat érdemi részét ezek a rendelkezések teszik ki. A szöveg sok mindenre kitér, mondhatni a tábori élet szinte minden szegmensét igyekszik lefedni: szabályozza a tűzrakást, hangsúlyozza az indulási parancsok fontosságát, az alakzat tartását és a zsákmányszerzést. Emellett elítéli, illetve szankcionálja a verekedést, a vi-

³⁸ Cseh eredetiben: „podlé dobrého pána / dobrá jízda bývá.” KNM II C 7 Fol. 50v.

³⁹ Národní... 1874: 85; FLAJŠHANS 1913: 91–92, 487–488.

⁴⁰ Ján Amos Komenský: 17. századi cseh filozófus, teológus és híres pedagógus. Szóban forgó műve: *Moudrost starých čechů*.

⁴¹ Köszönöm Kovács Eszternek, hogy segített eligazodni a régi cseh frazeológiában.

⁴² TÓTH 2024: 303. A cseh eredetiben: „Jestli pak že by co kto vzal nebolí zachoval a to bylo usvědčeno dobrejm svědomím, k tomu takovému chtěl by popraviti, k jeho hrdlu i k statku, buď kdož buď, žádných nevynímajíce, jakožto k zloději božímu a obecnému, jakož se jest stalo Achanovi po čepici dcer královských a pro plášť”. ŠMAHEL 2021: 232.

⁴³ Józs 7,19–21. KÁROLI 2001.

⁴⁴ Köszönöm Szuromi Kristóf barátomnak és kollégámnak, hogy a népi vallásosság lehetőségre felhívta a figyelmet.

⁴⁵ NEJEDLÝ 1955: 344–345.

tát, a széthúzást, az emberölés, a lopást, a rablást, a fosztogatást, a szerencsejátékot, az iszákosságot, a rágalmazást, a paráznaságot és a házasságtörést.

Az idevágó részek nagyobb terjedelme miatt alul egymás mellett láthatók a két forrás vonatkozó részei:

„Ti, prédálók és drabantok,
lelketekre vegyétek,
kapzsiságért és lopásért
életeteket ne veszítsétek
zsákmányért meg ne álljatok!

Az utasítást mely kiadatott
mindig megjegyezzétek,
hetmanjaitokra mindig figyeljete,
társadat megsegítsd
a magad sorát megtartsd és igazítsd!”⁴⁶

„ezek a dolgok [...] szétoztva legyenek, (azért) hogy ezek a dolgok a szegényt és a gazdagot hűen szolgálják, (és) hogy senki magának semmit el ne vegyen, azt sem, amit saját részre megtartott.”⁴⁷

„És ha ne adj’ Isten (valaki) gondatlanság vagy hanyagság miatt, a hetmanok alatt a seregben, [...] kárt okoz: kivétel nélkül bárkit a hetmanjának és csapatának jelentsék, nyakán és jószágán a megtorlás kitöltessék.”⁴⁸

Összegzés

A *Ktož jsú Boží bojovníci* című dal — a régebbi állásponttal ellentétben — nem a Csehországot elérő oszmán fenyegetés okozta eszmélés terméke. A *Jistebnici daloskönyv*ben szereplő szövegváltozat segítségével a kutatás bizonyította, hogy az ének a táborita dalok egyike.

A látszólag egyszerű sorok mögött azonban egy a huszita hadsereg(ek) tagjai számára kidolgozott viselkedési útmutató bújjik meg. Erre azért volt szükség, mert a felkelők soraiban számos olyan férfi és nem ritkán nő harcolt, akik korábban nem vettek részt háborús műveletekben. Tény — és erre az ének szövege is utal —, hogy a husziták között sokan rendelkeztek katonai tapasztalattal, de rendkívül fontos volt, hogy a tábori viselkedés szabályait, illetve

⁴⁶ Cseh eredetiben: „Vy, pakosti a drabanti, / na duše pomněte, / pro lakomství a lúpeže / životův netraťte / a na kořistech se nezastavujte! / Heslo všichni pamatujte, / kteráž vám vydáno, / svých hauptmanův pozorujte, / retuj druh druhého / hleď a drž se každý šiku svého!” KNM II C 7 Fol. 50v.

⁴⁷ TÓTH 2024: 303. Cseh eredetiben: „ty věci chudým i bohatým [...] rozděny a rozděleny byly, aby nižádný sám sobě nebral ani co kdo zachoval” ŠMAHEL 2021: 232.

⁴⁸ TÓTH 2024: 302. Cseh eredetiben: „A jestliže by buoh neuchoval, ze by kterou škodu vzeli skrze jich neopatrnosti a zmeškání které neb těch hejtmanův u vojště [...] nad nimi hejtmané i všecky obce k nim toho zřít i jim k hrdlóm popraviti i k statkuom a pomstiti.” ŠMAHEL 2021: 232.

a fegyelem fenntartásának fontosságát azok is megértették, akik nem. A dal ismeretlen szerzője tehát vallásos nyelvezetet és bibliai szimbolizmust (Istenre és Krisztusra történő rendszeres hivatkozást), továbbá a népi kultúra elemeit használta fel az információ átadásának megkönnyítésére. Az üzenet természete miatt (például zsákmányszerzés szabályozása, parancsok szem előtt tartása) az ének kapcsolatba hozható egy másik, közel azonos korú forrással, a Žižka-féle katonai rendtartással.

Arról nem áll rendelkezésre információ, hogy a dalt valóban énekelték-e a harcmezőkön a 16. században. Az viszont meglátásom szerint figyelemre méltó tény, hogy a tartalma miatt az oszmán csapatok ellen harcoló keresztény katonák is relevánsnak tartották.

Felhasznált irodalom

BŘEZOVA, Vavřinec

1893 *Husitská Kronika*. (Fontes Rerum Bohemicarum 5.) Prága, 327–534.

CERMANOVÁ, Pavlina — NOVOTNÝ, Robert — SOUKUP, Pavel (szerk.)

2014 *Husitské století*. Prága: Kniha vychází ve spolupráci s Centrem mediévistických studií Filosofického ústavu AV ČR.

ČECHURA, Jaroslav

2008 *České země v letech, 1378—1437*. (Lucemburkové na českém trůně 2.) Prága: Nakladatelství Libri.

DURDÍK, Jan

1954 *Husitské vojenství*. Prága: Naše vojsko.

FLAJŠHANS, Václav

1913 *Česká přísloví*, I—II. Prága: Šimáček.

HORÁK, František (szerk.)

1967 *Knihopis Českých a Slovenských tisků od doby nejstarší až do konce XVIII. století. II. část IX*. Prága: ČAV.

KÁROLI Gáspár (ford.)

2001 *Szent Biblia, azaz Istennek Ó- és Újtestamentomában foglaltatott egész Szentírás*. Budapest: Magyar Bibliatársulat.

KOVÁCS Eszter

2023 *A magyarországi törökveszély értelmezései az egykorú cseh irodalomban*. (Eszmetörténet.) Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum — Hankiss Ágnes Intézet.

Národny...

1874 *Národní pohádky, písně, hry a obyčeje*. Prága: Jos. R. Vilímek.

NEJEDLÝ, Zdeněk

1955 *Dějiny husitského zpěvu*, IV. Prága: Nakl. Československe Akad. Věd.

PÁLOSFALVI Tamás

- 2018 *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman–Hungarian Warfare 1389–1526.* Leiden—Boston: Brill.

SHIROGOV, Vladimir

- 2021 *War on the Eve of Nations. Conflicts and Militaries in Eastern Europe, 1450–1500.* New York—London: Lexington Books.

ŠMAHEL, František

- 1993 *Husitská revoluce. II. Kořeny české reformace.* Prága: Univerzita Karlova.
2021 *Jan Žižka.* Prága: Argo.

SVEJKOVSKÝ, František (szerk.)

- 1952 Jan Žižka z Trocnova: Listy. In *Staročeské vojenské řády.* Prága: Orbis, 21–22.

TOMAN, Hugo

- 1893 *Literní památky, duch a povaha Žižkova.* (Věstník Královské české společnosti nauk 16.) Prága: Nákl. Král. Č. Společn. Náuk.

TÓTH Dominik

- 2024 A Žižka-féle katonai rendtartás. In KRÁMLI Mihály — POLLMANN Ferenc (szerk.): *Várfundálók örököse. Tanulmányok Domokos György tiszteletére.* Budapest, 297–307.

VOLF, Josef

- 1926 *Dějiny českého knihtisku do roku 1848.* Prága: Novák.

Religious song or battle song? — The wartime career of a medieval church piece

Following the defeat at Mohács, the Ottoman threat and the fear of an Ottoman invasion became a tangible reality in the Kingdom of Bohemia as well. Jiřík Štyrsa, a printer of the period, published a collection of songs intended to provide spiritual guidance and support. The volume contained mainly religious songs that were considered especially relevant in those troubled times. According to an editorial note, one of the songs originated from “old Bohemia.” After the discovery of the Jistebnice hymn book, it became clear that the song was indeed one of the Taborite battle songs. Research has shown that it was much more than a simple song: its content served as a kind of guide to proper conduct for the “Warriors of God”.

A magyarországi török háborúk erkölcsi kérdései az egykorú cseh irodalomban

Kovács Eszter

*Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar — PhD, habil., óraadó;
Országos Széchényi Könyvtár — tudományos kutató*

A Magyarországon dúló török háborúk katonai és gazdasági hatásai Csehországot is érintették, a hadviselésből az ottani lakosoknak is részt kellett vállalniuk. Éppen ezért a harci események élénken foglalkoztatták a közvéleményt. A török háborúkról szóló nyomtatványok jelentős része kortárs beszámoló, tudósítás, más részük történeti munka, de szép számmal vannak olyan művek is, amelyek a háború kapcsán felmerülő erkölcsi kérdésekre keresik a választ. Miért történik mindez? Isten büntetése vagy csupán próbatétel? A behódolás és a türelemmel viselt szenvedés a helyes magatartás, vagy szabad harcolni ellenük? Kötelezhetők-e a keresztények, hogy a harcokban részt vegyenek, vagy azokat anyagilag támogassák? A 15. századtól cseh nyelven is rendelkezésre álltak útirajzok, néprajzi beszámolók a törökökről, ezek azonban még nem kifejezetten radikális hangvételűek, sőt arra is van példa, hogy a törököket vallásosságuk vagy összetartásuk miatt pozitív példaként állítják a keresztények elé.¹

Buda elfoglalása azonban gyökeres fordulatot eredményezett. A korábban némi romantikával ábrázolt egzotikus nép helyett a török közeli, fenyegető ellenség lett. A törökökről szóló művek központi gondolata ettől kezdve a védekezés és a szabadulás lehetősége volt. Buda elfoglalását egy cseh nyelvű röpirat elsősorban Szapolyai törökökkel kötött szövetségével magyarázta, és azt a tanulságot vonta le, hogy a törökökben nem lehet megbízni, ezért nem egyezkedni kell velük, hanem összefogással legyőzni őket.

„Hanem leginkább azért [kellett kiadni ezt a füzetecskét] hogy mindenki megtudja, hogy a török zsarnok sem hitet, sem ígéretet, amely ígéretet azoknak tett, akiknek a segítségére jött, nem tart meg. Amit most már Magyarország sajnos jól tud. És látják, hogy milyen vendéget hívtak be a törökökkel a házukba, országukba. És hogy milyen súlyos károkat okoztak, nemcsak saját maguknak, hanem minden környező országnak és az egész német népnek azzal, hogy csehek, morvák, osztrákok és más népek ellen a törököktől kértek segítséget.”²

¹ Kovács 2017: 13; Kovács 2023: 10.

² Nowiny nowee 1542. A₂a. Kovács Eszter fordítása: Kovács 2023: 12.

Az eseményre leggyorsabban reagáló teológus, az utraquista Bartoloměj Dvorský³ *Proti Alchoranu...* [A Korán ellen...] című művének első részében az iszlám vallással polemizál, erős kritikával illeti, és figyelmezteti olvasóit, hogy erősítsék meg magukat hitükben, nehogy félelemből vagy becsvágyból, hitüket elhagyva a törökök közé álljanak.⁴ A második rész megoldási javaslatokat tartalmaz, kitérve az itt felmerülő erkölcsi kérdésekre is. Mindenekelőtt leszögezi, hogy ez az egész keresztény világ közös problémája, vagyis közösen kell rá megoldást találni, és az Egyház feladata ezt a szövetséget összehozni és irányítani. Mivel itt önvédelemről van szó, fel sem merül, hogy erkölcsileg megkérdőjelezhető lenne a törökök elleni harc jogosága. A Bibliából a Makkabeusok példájával bizonyítja, hogy a hit védelmében viselt háborúban Isten támogatta választott népét:

„Ezért, bár nincs semmi, ami kedvesebb lenne a békénél, az ilyen és efféle harcnál semmi sincs igazságosabb, amelyet a hazánk, az emberek, vallásunk, hitünk és az Isten törvényeinek védelméért vívunk. A *Makkabeusok* könyvében írva van, hogy ama kegyetlen király, Antiochosz parancsot adott, hogy minden zsidó, elhagyva törvényét és vallását, a bálványokat imádják, ezért sokan félelemből elhagyták az Úr törvényét, és bálványoknak áldoztak.⁵ Ezt látva egy állhatatos férfi, Matatiás igen felháborodott, szívből szánakozva a nagy gyalázaton és sérelmen, amelyet Isten ellen elkövettek, és ezt válaszolta: »Ha a király hatalma alá tartozó minden nép hallgat is rá, s mindenki elhagyja is atyái hitét, és eleget tesz is utasításainak, én, a fiaim és a testvéreim atyáink szövetségéhez hűen fogunk élni.«⁶ Ezzel harcba szálltak Isten törvényéért és az emberekéért. Az Úristen velük volt, így, bár kevesen voltak, a nagy létszámfölényben lévő ellenség felett gyakran nagy győzelmet arattak a mindenható Isten engedelmeiből. Azt mondták, »inkább elesünk a harcban, semmint tétlenül nézzük népünk és szentélyünk vesztét.«⁷ Valamint azt: »De mi harcba szállunk életünkért és törvényünkért. (Isten) maga fogja őket a szemünk láttára megsemmisíteni.«⁸ Máskor Matatiás egyik fia ezt mondta a népnek: »Ti tudjátok, hogyan harcolok én, a testvéreim és apám egész családja a törvényért, a Szentélyért, a hűséges zsidókért, akik kitarottak az Úr törvénye mellett.«⁹ Szent és igazságos dolog tehát nekünk, keresztényeknek is harcolni a pogány és káromló törökök ellen, hogy megőrizzük vallásunkat, az Anyaszentegyház hitét.»¹⁰

³ Bartoloměj Dvorský Dvůr Královéban született, 1522-ben Prágában bakkalaureátus fokozatot szerzett, és pappá szentelték az utraquista egyházban. 1538-ban a közép-csehországi Mnichovicében, 1542-ben Kouřimban volt lelkipásztor. Nyomtatásban csak idézett iszlámpolemikája jelent meg, de ismert néhány kézíratos latin nyelvű műve is: *Quadragesimale super lectiones utriusque Testamenti, Aureum centiloquium de divinissimo Eucharistiae sacramento, Aureum centiloquium de beatissima passione ac morte unigeniti filii Dei Jesu Christi, De sacrificii oblatione libri duo adversus Pighardos*. TUMPACH—PODLAHA—KOTRBA 1912: 646; PUMPRLA 2010 294–295; KAŇÁK 1957: 248–256.

⁴ Dvorský 1542. Magyar fordításban részletek olvashatók belőle: KOVÁCS 2017: 75–113.

⁵ 1Mak 1,10–15.

⁶ 1Mak 2,19–20.

⁷ 1Mak 3,59.

⁸ 1Mak 3,21–22.

⁹ 1Mak 13,3.

¹⁰ KOVÁCS 2017: 100–101.

Šimon Partlic z Špicberku¹¹ morva protestáns teológus és természettudós kritikus történelmi pillanatban, 1619-ben jelentette meg *Flagellum Dei: Bič, aneb metla Boží*... [Flagellum Dei, azaz Isten korbácsa vagy ostora] című könyvét, amelynek témája a háború és mindaz a rossz, amely belőle következik (éhség, szegénység, drágaság, járványok stb.). A rendi felkelést követő cseh szabadságharc idején kereste a választ arra, létezhet-e igazságos háború, és a keresztény embernek szabad-e fegyvert ragadnia. Elmékedésében ő is arra jutott, hogy az igazságos háború az embereket és a vallást védi. Meglátása szerint Európa és Csehország vezetőit is felelősség terheli azért, hogy a törökök ilyen nagy sikereket értek el, hiszen a Habsburgok és szövetségeseik a törökök ellen fordítható hadakat a csehek ellen gyűjtik, a rendek pedig a törökökkel keresnek szövetséget. A megoldás a belháború lezárása, és a törökök elleni közös felépítés lenne, egész Európa védelmében:

„Indítson meg benneteket, ó, birodalmi hercegek, extrema necessitas, sürgető szükség, amely a bezárkózott elmét felragyogtatja és a hitványból vitézt csinál: hogy ez nemcsak másokat, hanem titeket és jobbágyaitokat is érint. Nemcsak a magyarokat, morvákat és osztrákokat fenyegeti a törökveszély, hanem az egész kereszténységet. [...] ezért, ó, keresztények, azt a szándékot és azt a hadsereget, amelyet ránk és minden környező ország romlására gyűjtöttetek, fordítsátok a törökök ellen, tanítsátok móresre ezeket a veszett kutyákat, akik olyan régóta rombolják Európát, káromolják Isten fiát. Mert a mostani megosztottságunk nekik kitárt kapu. Ahogy 1453-ban, amikor a római és a [konstanti] nápolyi püspök az elsősegről vitatkozott, Mohamed elfoglalta Konstantinápolyt,¹² és már lassan Magyarországra és ezekbe az országokba [Csehország, Ausztria, Morvaország stb.] is benyomult. És ha Magyarország megadja magát — amitől Isten mentsen meg minket —, bármerre szabadon járhat, fosztogathat, rombolhat. A világ három része már régen megadta magát, vigyázzatok, hogy a nyugatit ne foglalják el seregeik: és ha hiszünk a jóslatnak, a török, a Góg és Magóg az egész földön elterjed, amely jóslat ezekre az évekre könnyen vonatkoztatható, és majd Izrael hegyein fognak elbukni, és a keresztények legyőzik őket. Ezért, ó, fejedelmek, emlékezve őseitek vitézségére, bátran támadjatok a törökökre, akik veletek sem erőben, sem jámborságban nem egyenlők.”¹³

¹¹ Partlic (Partlicius) z Špicberku, Simeon (1590 — 1650 után) morva protestáns teológus, csillagász, naptárszerkesztő. Feltehetően 1590 körül született Třeštben, utraquista jobbágycsalád gyermekeként. Zikmund Matěj Vencelík támogatásával a görlitzi evangélikus gimnáziumban, majd 1610-től a prágai akadémián tanult, ahol 1614-ben magiszteri fokozatot szerzett. Előbb a prágai Szent Henrik-iskolát vezette, majd Fridrich Kolonna z Felsu fiának nevelője lett. A családdal bejárta Németországot, az 1618-as felkelés idején is Szászországban tartózkodott. Ekkor hazatért, 1619 áprilisától egy éven át a Hradec Králové-i iskolát vezette. A felkelésben betöltött szerepe tisztázatlan, mindenesetre ekkor kapta (feltehetően Pfalzi Frigyesről) nemesi előnevét. *Flagellum Dei* című művének előszava szerint 1620-ban Prágában tartózkodott, de ugyanebben az évben már a bázeli egyetem hallgatói között szerepel. 1621-ben Bázelen orvosi doktorátust szerzett. A fehérhegyi csata után már nem tért vissza Csehországba. Németországban, Hollandiában és egy kis ideig Angliában élt. Rostockban, majd Brémában, Erfurtban és Leidenben is járt egyetemre. 1627-ben Londonba költözött, és Pfalzi Frigyes fiának nevelője lett. Az 1630–1640-es években számos cseh nyelvű kalendáriumot adott ki Csehországban, Magyarországon és más országokban is. Halálának pontos helye és dátuma ismeretlen, 1650-ben még kiadott egy naptárprognosztikont (RMNy 2348). URBÁNEK 2008: 34–42; PUMPRLA 2010: 822–823.

¹² Ugyanezt a történelmi eseményt, ugyanebben a kontextusban mutatja be Václav Budovec az *Antialkoránban*. Kovács 2017: 211–212.

¹³ Partlicius 1620: A₅b-A₆a; Kovács 2023: 104.

A háború önvédelmi jellegét hangsúlyozta Jan Tomáš Pešina¹⁴ katolikus pap, prágai metropolita is *Ucalegon Germaniae...* című művében, amelyet 1663-ban jelentetett meg, abban az időben, mikor a török portyák elérték Morvaországot is, és mikor Zrínyi Miklós hadi vállalkozása bizonyította, hogy a törökök megállíthatók lennének. Pešina Dvorskýhoz hasonlóan összeurópai fellépést sürgetett, amihez véleménye szerint a törökök ázsiai ellenségei is csatlakoznának. Érve ugyanaz volt, vagyis hogy ez a háború a kereszténység és Európa védelmében folyik, és az önvédelemhez való jogot a történelem folyamán senki sem vonta kétségbe. Ő a Makka-beusok mellett más bibliai (Mózes, Józsué, Dávid, Saul) és történelmi példákat is hozott, vagyis az ősök példája is azt tanítja, hogy az önvédelem jog, a hit védelme pedig kötelesség, akár fegyveres harcok árán is.

Az önvédelem mellett egy másik fontos érv volt a törökök elleni harcban, hogy ez a háború nem más, mint a jó és az rossz összezsapása, amely már előjátéka a végidők harcainak, ahol Isten választottjai harcolnak majd az Antikrisztus követőivel, akik végül alulmaradnak egy végső nagy csatában. Ez a gondolat nem jelent újdonságot, a huszita irodalomban is gyakran jelennek meg a csehek mint „választottak”, „szentek” vagy „Isten katonái”, akik a hit tisztaságát védik, és a gonosz, antikrisztusi erők ellen harcolnak. Ezt a szemléletet képviseli a 16. század török harcaival kapcsolatban Václav Budovec z Budova csehtestvér nemes, aki egyike volt a rendi felkelés 1621-ben kivégzett vezetőinek.¹⁵ *Antialkorán* című könyvében erős kritikával illette a törököket és az iszlám vallást, amelyet jól ismert, diplomáciai szolgálatban több évet töltött Konstantinápolyban, ahol rendszeresen részt vett törökökkel és áttért keresztényekkel folytatott hitvitákban. Az ő szemében a törökök nem pusztán külpolitikai ellenségek, ők a hamis próféta (Mohamed) által megtévesztett Góg és Magóg népe, amely Isten népe (a Szentháromságban hívő keresztények) ellen támad, de eleve bukásra van ítélve. Az iszlám vallás be-

¹⁴ Jan Tomáš Pešina 1629-ben született Počátkyban jómódú jobbágycsalád fiaként. A Jindřichův Hradec-i jezsuita gimnáziumban tanult, felsőfokú tanulmányait Prágában végezte. 1654. május 4-én pappá szentelték, és Kostelec nad Orlicí faluba került káplánnak. Hamarosan esperes lett, 1657-től a litomyšli káptalan tagja. Ebben az évben nemesi rangot és címet kapott, és a „z Čechorodu” beszédes nemesi melléknevet vette fel, amely annyit jelent: a cseh népből való. 1663-tól tiszteletbeli tagja lett a litoměřicei és a prágai káptalannak is. 1666-ban Prágába került, a Szent Vítus káptalan tagja lett, és császári tanácsosi címet kapott. Nevéhez fűződik a pálos rend csehországi letelepítése is, akik számára saját birtokán, Obořištěben alapított kolostort. 1680. augusztus 3-án Prágában a pestisjárvány áldozata lett. KUČERA – RAK 1983: 147–156; HANKO B. – HEÉ 2003: 146; Kovács 2023: 126–133; Kovács 2010: 18–33. Fontosabb művei: *Prodromus Moravographiae, to gest předchůdce Morawopisu...* Litomyšl, 1663; *Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria Flamma Belli Turcici ardens*. Pragae, 1663; *Phosphorus septicornis...* Pragae, 1673; *Mars Moravicus. Sive bella horrida et cruenta, seditiones, tumultus, praelia, turbae... quae Moravia hactenus passa fuit...* Pragae, 1677.

¹⁵ Václav Budovec 1551. augusztus 28-án született Červené Janovicében csehtestvér nemesi családban. 1565-től külföldön tanult, többek között a wittenbergi egyetemen (1569–1571), majd Genfben, Itáliába, Franciaországba, Dániába, végül Londonba utazott tanulmányútra. Londonból 1577-ben tért haza. Ugyanez év őszén Joachim Zinzendorf császári követ kíséretében Konstantinápolyba utazott, ahol megismerte a muszlim vallást, és el-sajátította az arab és a török nyelv alapjait. 1584-ben visszatért Prágába, 1586-ban feleségül vette Anna Vartenberkát, majd nem sokkal később megszülettek gyermekei: 1587-ben fia, Adam, és 1591-ben lánya, Magdalena. 1593-ban már elkészült az *Antialkorán* első változata, kiadásra ekkor még engedély hiányában nem került sor. A rendi felkelésben vezető szerepet vállalt, tanácsadóként segítette a rendeket. A fehérhegyi vereség után visszautasította a menekülés lehetőségét, a felkelésben való részvétele miatt elítélték, és 1621. június 21-én az Óvárosi téren 26 társával együtt kivégezték. PUMPRLA 2010: 158–159; Budovec 1989: 9–40; REJCHRTOVÁ 1989: 7–30; Kovács 2017: 25–71; Kovács 2023: 55–91. Fontosabb művei: *Anti-Alkorán. To gest mocnj a nepremoženj dūwodowe toho, že Alkorán turecky z dābla possel, a to půwodem aryanů s wēdomym proti Duchu Swatemu rauhanjm...* w Starem Městě Pražském, 1614; *Circulus horologi lunaris et solaris, hoc est, brevissima synopsis...* Hanoviae, 1616; *Krátkej spis o zlatém budoucím a již nāstavajícím věku*, kézirat; *Kšaft duchovní*, kézirat.

mutatása és éles kigúnyolása mellett művének fő vonulata, hogy az Antikrisztusra vonatkozó próféciák a törökökben beteljesedtek. Budovec szerint a törökök ellen harcolóknak nem szabad elfelejteni, hogy a „választottak seregeihez” tartoznak, erkölcsileg tisztának kell maradniuk, a hitet meg kell őrizniük, és kitartó harcosoknak kell lenniük a törökök ellen a csatatéren és a hitvitákon egyaránt. Az állhatatos lelki és fegyveres harccal lehet készülni a végső nagy összecsapásra, ahol Krisztus maga vezeti győzelemre övéit. Budovecnél tehát a háborúban való részvétel erkölcsileg nemcsak igazolható, de egyenesen kötelesség is.¹⁶

Bár a legtöbb szerző nem vonja kétségbe a törökök ellen viselt harcok jogosságát, sőt lelkes részvételre és anyagi áldozathozatalra buzdít, vannak ellentétes hangok is. Az ilyen jellegű művek ritkábbak, hiszen Csehországban is szigorúan büntették a törökbarátság legkisebb megnyilvánulásait is.¹⁷ Az ellenérvek három nagyobb csoportba oszthatók. 1. A török Isten büntetése, a büntetést pedig el kell fogadni Isten kezéből bűneinkért, ha bocsánatot akarunk nyerni. 2. A keresztény embernek szeretettel kell fordulnia felebarátai felé, ezért a törökök legyőzése helyett megtérítésükön kellene fáradozni. 3. A török háború Magyarország és a balkáni államok ügye, Csehországnak nem érdeke a törökök elleni harcra fordítani anyagi és katonai erejét.

Az első érv: Ha a török Isten büntetése, akkor el kell fogadni, amit Isten ránk mér, nem szabad ellene harcolni, mert az olyan, mintha Isten ellen harcolnánk, bűnös és felesleges is, hiszen a győzelmet egyedül Isten adhatja meg. A helyes emberi magatartás a bűnbánattartás, megtérés és a szenvedés türelmes elviselése, amíg Isten meg nem bocsát. Akkor magától megszűnik a büntetés. Ez a gondolat Luther Márton egyik korai művéből ered, de később Bécs 1529-es ostroma után Luther véleménye is megváltozott. Felismerte a veszélyt, innentől ő is úgy gondolta, hogy védekezni kell a támadások ellen, sőt ezek a harcok már Krisztus és az Antikrisztus népe közti végső összecsapás előzményeinek tekinthetők.¹⁸ Katolikus hitvédelmi művekben ennek ellenére visszatérő vád Luther ellen, hogy ellenezte a törökök elleni katonai fellépést.¹⁹

Cseh nyelven egy 1565-ben Nürnbergben megjelent katolikusellenes röpiratban olvashatjuk részletesen kifejtve ezt az érvet.²⁰ A kiadvány (*Obaudwauch Antykrystůw, Konstantynopolitanského a Ržjmského, totiž Machométa a Papeže gednohlasné a gednostegné Včenij*) a huszita és a nyugati reformációs hagyományokat egyesítve igyekszik bizonyítani az Antikrisztus kettős voltát, amely a pápaság és Mohamed, közben párhuzamba állítja a katolikus és a muszlim vallást, és amellett érvel, hogy a két vallás nagyon hasonló, ugyanakkor Krisztus tanításától távol állnak.²¹ A könyv végén Lutherre hivatkozva ezt állítja:

„Majd az Úr maga fogja elvenni a törökök hatalmát és eltörölni királyságukat [...] ebből világosan megérthető, hogy azok az emberek, akiket most Magyarországra leküldünk, rosszabbak, mint maguk a törökök. Egyik török a másikat nem győzheti le. Ördögöt ördöggel nem lehet megtörni [...] De mivel már ezen jövendölések a törökökre vonatko-

¹⁶ Az *Antialkorán*ból részletek Kovács Eszter és Boros Attila fordításában itt olvashatók: Kovács 2017: 115–234.

¹⁷ RATAJ 2002: 230–231.

¹⁸ ŐZE 2012: 96–99.

¹⁹ Erről Pázmány Péter is írt: VARSÁNYI 2017: 175–177.

²⁰ A névtelen röpirat minden bizonnyal Andreas Musculus műve. RATAJ 2002: 346. TURCICA nr. 207.

²¹ Obaudwauch 1565; Knihopis 16358.

zóan beteljesültek, biztos, hogy egyre közelebb a végük, napról napra várható. Mivel az Isten fiának kell az égből eltörölnie zsarnokságukat, ebből világosan következik, hogy az ítélet napja az ajtó előtt áll. És ahogy velünk is végül ez fog történni, így nagy biztonságban vagyunk haragjuktól.”²²

Fontos kiemelni, hogy ez az írás Nürnbergben, vagyis nem Csehországban jelent meg. Cseh területen megjelent művekben csak cáfolandó tételként található meg ez az elképzelés. A csehországi kiadványok egyértelmű törökellenessége és az ellenük való harc melletti elkötelezettsége részben a cenzúrának, részben a Csehországban Buda elfoglalása után uralkodó félelemnek köszönhető. Ugyanakkor többen felhívják a figyelmet arra, hogy mivel a török a bűnökért való büntetés, szívből jövő megtérés hiányában az ellenük viselt háború csak felesleges öldöklés a győzelem minden reménye nélkül, sőt ez esetben jogtalan és erkölcstelen még kérni is, hogy Isten vonja vissza a büntetést, vagyis segítsen a harcokban. Erről Jan Mirotický így ír:

„Ilyen, amikor valaki azért imádkozik [megtérés nélkül], hogy Isten adjon győzelmet a törökök felett. Imádságának ez az értelme: Kérünk téged, Uram, hogy engedd meg nekünk, hogy részegeskedjünk és habzsoljunk, káromkodjunk, paráználkodjunk és becsapjunk másokat továbbra is, és más hasonló bűnöket kövessünk el. Vajon Isten megkönyörül az ilyen imádság miatt?”²³

A második érv, hogy a háború ellentétes a szeretetparanccsal, és inkább a törökök megtérítésére kellene törekedni, és nem a legyőzésükre. Már Bartoloměj Dvorský is említi a *Proti Alchoranub*-ban, hogy sokan a krisztusi szeretetparancs miatt ellenzik a törökök ellen viselt háborút. Erre azt válaszolja:

„Mert Isten parancsa, hogy az ember szeresse felebarátját, mint saját magát. Valóban betartja ezt a parancsolatot az, aki tudja, hogy keresztény testvéreit a törökök, tatárok és szaracénok meggyilkolják, fogságba ejtik, eladják, éhségtől, szomjúságtól, hidegtől, mezítelenségtől, ütésektől, börtöntől szenvednek, és nem tesz ellene semmit, nem harcol azért, hogy megmeneküljenek, kiszabaduljanak, miközben meglenne hozzá a vagyona és az emberei?”²⁴

A török megtérítése és szövetségesként való megnyerése főleg a fehérhegyi csata utáni protestáns irodalomban jelenik meg. A legyőzött és mindenükből kiforgatott cseh protestánsok a törökökben lehetséges szövetségest láttak. Ezzel kapcsolatban a legismertebbek Mikuláš Drábik jóslatai, amelyeket Jan Amos Komenský tett közzé saját műveiben.²⁵ A cáfolatok sokaságából látszik, hogy ez Csehországban elterjedt vélekedés lehetett. Tomáš Pešina *Ucalegon*-jában figyelmezteti a protestánsokat: hiába bíznak abban, hogy a törökök velük irgalmasok lesznek,

²² Obaudwauch 1565: L₃a-L₄b.

²³ Mirotický 1576: D₃b; Knihopis 2657.

²⁴ Magyar fordításban: KOVÁCS 2017: 101.

²⁵ LISY-WAGNER 2013: 103; KVACSALA 1889: 745–766; PÉTER 2006: 7–16; KOVÁCS 2023: 109–111.

vagy támogatják őket.²⁶ Šimon Lomnický z Budče, aki cseh fordításban, jegyzetekkel és kiegészítésekkel ellátva 1604-ben megjelentette II. Piusz pápának a török szultánhoz írt híres levelét, az előszóban megjegyzi, hogy már az a tény bizonyítja, hogy esélytelen a megtérítésük, hogy egy ilyen levél után a törökök még mindig nem keresztények.²⁷

A harmadik érv a török harcok ellen, hogy feleslegesek, Csehország számára nem járnak semmi haszonnal. Ezt kevésbé élesen, de egyértelműen kimondja Bohuslav Balbín, a korszak legnagyobb cseh történetírója *Epitome rerum bohemicarum...* című művében:

„Erről általában elmondható, hogy ami pénzt I. Ferdinánd, sőt Ulászló idejétől a mi korunkig a csehek Magyarországért az erődítmények megőrzésére, a háború költségeire gyűjtöttek és adtak, abból már egy királyságot is meg lehetett volna venni [...] És még hány ezer cseh halt meg Magyarországon a betegségek, a mostoha körülmények és főleg a törökök fegyverei által! Ugyanezt állítja [...] Daniel [Adam] z Veleslavína: »Sokan, igen művelt férfiak is manapság kétségbe vonják, hogy egész Magyarország ér-e annyit, mint amennyit eddig Csehország a törökök elleni védekezésre költött.«²⁸

Megjegyzendő, hogy Adam z Veleslavína ilyet soha nem mondott. A fenti idézet egyik műve előszavából való, és cáfolandó tételként közli ezt az állítást. A teljes idézet így hangzik:

„Ahogy nemrégiben is bölcs és hazaszerető emberek arról kezdtek vitatkozni, és a mai napig kétségeik vannak, hogy ér-e az egész Magyar Királyság annyit, amennyi pénzt a megvédésre a csehek kiadtak. De ebből az okból még inkább kell néznünk az egész keresztény világ védelmét (amelynek Magyarország erős fala, amely visszatartja a vérünket szomjazó törököket, hogy kardjukkal ne törjenek be hozzánk...), mint a károkat, amelyek alatt oly sok éve sorvadunk. Mert még mindig könnyebb a pénzt kifizetni, mint magunkra szabadítani a kegyetlen ellenséget, amely elveszi a pénzünket, más vagyonunkat, életünket, és azt, ami számunkra a legkedvesebb.”²⁹

Bohuslav Balbín jó barátja, Jan Tomáš Pešina *Ucalegon Germaniae...* című művében hosszú fejezeteken keresztül sorolja, hogy milyen veszélyt jelentenek a törökök Európára és Csehországra, mennyi kárt okoztak, és milyen sok gazdasági haszonnal is járna, ha sikerülne kiűzni őket Európából.

„Amint látjátok, nem kicsiny dolgokért folyik ez a háború, hanem a hazánkért, gyermekeinkért, barátainkért, a szabadságért, az életért, a hitért, a vallásért, a szent mártírokért, az apostolokért, a dicsőséges Istenanyáért, közbenjárónkért, Mennyei királyné asszo-

²⁶ Pešina 1663: 142–143.

²⁷ Pius, II. 1604; Knihopis 13886. BALÁZS 2016: 15–26; MENDEL–OSTŘANSKÝ–RATAJ 2007: 198–199. II. Piusz levelének magyar fordítását lásd BALÁZS–SZUROMI 2016: 131–191.

²⁸ Balbín 1677: 589–590; SZÖRÉNYI 1998: 20. Balbín életrajzát lásd KUČERA–RAK 1983: 71–106; KADLEC 1989: 244; KOVÁCS 2009: 74–77.

²⁹ Pius II. 1585: I₁a-b (Daniel Adam z Veleslavína bevezetője).

nyáért, Máriáért, Isten fiáért, Üdvözítőnkért, Megváltónkért, a Szentlélekért, az Örök Atyáért, a legszentebb Szentháromságért, amit a kegyetlen mohamedánok üldöznek.”³⁰

Pešina 1663-ban írta ezt a könyvét, mikor a török portyák már mindennaposok voltak Morvaországban, ugyanakkor Zrínyi sikerei reményt adtak legyőzésükre. Balbín nagy történeti munkája pedig 1677-ben jelent meg, mikor Csehország éppen nem volt közvetlen veszélyben.

A török tematika végigkíséri a korszak cseh irodalmát, és bár megjelennek a török veszélyt leértékelő vagy Csehországot nem érintő kérdésnek beállító vélemények is, ezek száma igen csekély. Ezzel szemben a törökellenes és a magyarországi harcokat támogató kiadványok sora a 17. század végéig évről évre gyarapszik. Ezeket tanulmányozva egyértelmű, hogy a cseh értelmiség többsége ezt a harcot Csehország ügyének és erkölcsi kötelességének is tekintette.

Felhasznált irodalom

KIADOTT FORRÁSOK

Balbín, Bohuslav

1677 *Epitome rerum bohemicarum...* Pragae.

Budovec z Budova, Václav

1989 REJCHRTOVÁ, Noemi (kiad.): *Antialkorán*. Prága.

Dvorský, Bartoloměj

1542 *Proti Alchoranu, totiž zákonu tureckemu a saracenskemu a falessnemu gijch naboženstwij... w Starem Miestie Pražskem*.

Knihopis

1925–2008 HORÁK, František et al. (szerk.): *Knihopis českých a slovenských tisků od doby nejstarší až do konce 18. století*. Praha. online: www.knihopis.cz

Mirotický, Jan

1576 *O Začátku Panowánj Tureckého, a o gegijch zprawowánij a zachowávánij zřizelosti wogenské, Wytisštěna a dokonána gest tato knijha...* Holomaucy [Olomouc]: skrze Frydrycha Milichtalera.

Nowiny nowee

1542 *Nowiny nowee o Turku a o Budijnu...* Wytisstieno w Menssijm Miestie Pražskem.

Obaudwauch

1565 *Obaudwauch Antykrystůw, Konstantynopolitanského a Ržjmského, totiž Machométa a Papeže gednohlasné a gednostegné Včenij, Wijra, Religio a Náboženstwij proti Krystu Synu Boha žiwého*. Wytlačeno w... Normberce [Nürnberg].

| ³⁰ Pešina 1663: 161.

Partlicius, Šimon

- 1620 *Flagellum Dei. Bič aneb metla Božj, kterau Pán Bůh wssech časů swět pro weystupky trestati ráčil...* [Praha].

Pešina z Čechorodu, Jan Tomáš

- 1663 *Ucalegon Germaniae, Italiae et Poloniae Hungaria Flamma Belli Turcici ardens.* Pragae.

Pius II

- 1585 *Kronyky dvě o založení Země České a prwnijch obywatelijch gegich...* Praze.
1604 *List poselacý k tureckému cýsaři, aneb traktát...* Wytisštěno w Starem Městě Pražskem.

RMNY

- 2000 HELTAI János et al. (szerk.): *Régi magyarországi nyomtatványok*, 3. Budapest: Akadémiai.

SZAKIRODALOM

BALÁZS József — SZUROMI Kristóf

- 2016 *Az európai iszlámkép Theodor Bibliander gyűjteményének tükrében.* Budapest: PPKE TTI.

BALÁZS József

- 2016 II. Pius pápa és Nicolaus Cusanus bíboros eltérő megítélése a török kérdésben. In BOJTOS Anita — NOVOTNIK Ádám (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok. Dolgozatok a 2012. november 10-én, Piliscsabán rendezett konferencia előadásaiból.* (Doktoriskolai Konferenciák 1.) Budapest—Piliscsaba: PPKE BTK, 15–26.

HANKÓ B. Ludmilla — HEÉ Veronika

- 2003 *A cseh irodalom története a kezdetektől napjainkig.* Budapest: Magyarországi Eszperantó Szövetség.

KADLEC, Jaroslav

- 1989 Bohuslav Balbín. In KADLEC, Jaroslav: *Bohemia Sancta, životopisy českých světců a přátel Božích.* Praha.

KAŇÁK, Miloslav

- 1957 Husitský předchůdce Budovcova Antialkoránu. *Náboženská revue* 28, 248–256.

KOVÁCS Eszter

- 2009 Történetírás és történetszemlélet a 17. századi cseh jezsuita irodalomban. *Egyház-történeti Szemle* 10/3, 70–82.
2010 Jan Tomáš Pešina z Čechorodu és Magyarország. In LÉNÁR Andor — LŐRINCZNÉ BENCZE Edit (szerk.): *Politika, egyház, mindennapok.* (Modern Minerva Könyvek.) Budapest: Heraldika, 18–33.
2017 *Iszlámismeret Csehországban a 16–17. század fordulóján.* Budapest: PPKE—OSZK.
2023 *A magyarországi törökveszély értelmezése az egykorú cseh irodalomban (1526–1633).* (Eszmetörténet.) Budapest: PIM Hankiss Ágnes Intézet.

KUČERA, Jan — RAK, Jiří

1983 *Bohuslav Balbín a jeho místo v české kultuře*. Praha.

KVACSALA János

1889 Egy álpróféta a XVII. században. *Századok* 23/10, 745–766.

LISY-WAGNER, Laura

2013 *Islam, Christianity and the Making of Czech Identity 1453–1683*. London: Routledge.

MENDEL, Miloš — OSTŘANSKÝ, Bronislav — RATAJ, Tomáš

2007 *Islám v srdci Evropy. Vlivy islámské civilizace na dějiny a současnost českých zemí*. Praha: Academia.

ŐZE Sándor

2012 A mártíromság és a katonai hivatástudat a 16. századi Magyarországon. *Studia Literaria* 50/3–4, 96–111.

PÉTER Katalin

2006 Drabik Miklós, a lehotkai próféta. *Egyháztörténelmi Szemle* 7/2, 7–16.

PUMPRA, Václav

2010 *Knihopisný slovník českých, slovenských a cizích autorů 16–18. století*. Praha: Filozofický ústav Akademie věd české republiky kabinet pro klasicistická studia.

RATAJ, Tomáš

2002 *České země ve stínu půlměsíce. Obraz Turka v raně novověké literatuře z Českých zemí*. Praha: Scriptorium.

REJCHRTOVÁ, Noemi

1989 Rytíř v Božském komedii. In Václav Budovec z Budova: *Antialkorán* [bevezető]. Prága.

SZÖRÉNYI László

1998 Balbinus és a magyarok. In BERKES Tamás (szerk.): *Bohemia et Hungaria. Tanulmányok a cseh—magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest: Osiris, 17–23.

TUMPACH, Josef — PODLAHA, Antonín — KOTRBA, Václav

1912 *Český bohovědný slovník I*. Praha: Cyrilla-Methodějcká knihtiskárna a nekladatelství V. Kotrba.

URBÁNEK, Vladimír

2008 *Eschatologie, vědění a politika. Příspěvek k dějinám myšlení pobělohorského exilu*. České Budějovice: Jihočeská universita.

VARSÁNYI Orsolya

2017 A „Mahomet vallása” és az „Vytoc” Pázmány Péter Kalauzában. In ITTÉZS Gábor (szerk.): *Viszály és együttélés. Vallások és felekezetek a török hódoltság korában*. Budapest: Universitas, 155–182.

Abstract

The Ottoman conquest in Hungary were a topic of intense interest in the Czech lands. A significant portion of the printed materials on the Ottoman wars consists of contemporary reports, while others are historical works; however, there are also a fair number of works that seek to address the moral questions raised by the war. The Czech intellectuals largely agreed that it was necessary to fight against the Turks, both to defend their country and the Christian faith. This view was held by the Utraquist Bartoloměj Dvorský, Šimon Partlic ze Špicberku, and the Catholic Jan Tomáš Pešina. Václav Budovec, nobleman from the Unity of the Brethren (Jednota bratrská), and sympathizer of the Reformed Church, saw in the Turks the army of the Antichrist rising in the end of the times, against whom Christians must fight, both with the sword and in spirit. Although most authors do not question the legitimacy of the wars waged against the Turks — indeed, they encourage enthusiastic participation and financial sacrifice — there are also dissenting voices. The counterarguments can be divided into three major groups. 1. The Turks are God's punishment, and we must accept this punishment from God's hand for our sins if we wish to obtain forgiveness (Andreas Musculus). 2. A Christian must treat his fellow men with love; therefore, instead of defeating the Turks, we should strive to convert them (Mikuláš Drábik). 3. The war against the Turks is a matter for Hungary and the Balkan states; it is not in Bohemia's interest to devote its financial and military resources to fighting the Turks (Bohuslav Balbín). Opinions downplaying the Turkish threat were rarely voiced in the printed press; the majority of the Czech intellectuals regarded this struggle as a matter of Bohemian interest and a moral duty.

Magyarságtudat és hadviselés kapcsolata a török kori Magyarországon

Kövecses László

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola — doktorjelölt

A kora újkorban többféle identitásforma létezett a magyar társadalomban. A kialakulóban lévő protestáns egyházak miatt a felekezeti identitás jelentősége értelemszerűen megnőtt. A középkorban szinte kizárólagos római katolikus vallás mellett 1520 körül megjelent Magyarországon a protestantizmus is, de kisebb számban továbbra is jelen voltak a keleti kereszténység (ortodoxia) vagy az eretnekmozgalmak képviselői, különösen a Délvidéken.

Fontos megemlíteni a rendi csoportok szerinti tagolódást is, amely a legközvetlenebb identitástudatbeli kapcsolatot jelenti a középkorral. A főurak, avagy mágnások és főpapok mellett a köznemesség rendjéhez tartozás régóta kiváltságos állapotot jelentett, mai fogalmaink szerint a társadalom teljes jogú tagjai e réteg képviselői voltak. Mellettük azonban a polgárság is külön jogállással és azonosságtudattal rendelkező csoporttá vált már a korábbi évszázadokban, de a jogi és kulturális alapú csoportképződésük a kora újkorban felgyorsult. A társadalom zömét adó jobbágyok rendi képvisellel nem rendelkeztek, ugyanakkor a parasztvármegyék¹ és a helyi öngazgatásban betöltött szerepük² révén komoly jelentőségre tettek szert a török korban.

Természetesen már a kora újkorban is tekintettel voltak a nyelvi, származási vagy kulturális különbségekre, amelyeket legjobban az etnikai/nemzeti identitás kifejezéssel ragadhatunk meg. Ami mindenképpen újszerű jelenség a 16–17. századi Magyarországon, az a nemzeti identitás megerősödése. Őze Sándor kutatásai kimutatták, hogy a 16. századi magyar ütközőzóna katonanépesége már rendelkezett olyan etnikai alapú csoporttudattal, amelyet „korai nemzettudatnak” nevezhetünk.³ Erdős Zoltán a nemzettudatról írott kutatástörténeti összefoglalójában megerősíti, hogy „elvileg nem tekinthetjük kizártnak a katonáskodó rétegek és a parasztság nemzettudatának meglétét” a középkor és a kora újkor fordulóján.⁴

Jelen tanulmány amellet érvel, hogy a korszak végére a kulturális alapú nemzeti identitás elsőbbséget élvezett a társadalmi vagy felekezeti csoporthoz tartozás tudatához képest. Ebben a tudati átalakulásban pedig kulcsszerepet játszott a hadviselés, az oszmánokkal, illetve a 17. századtól fogva a Habsburgokkal szembeni állandósuló fegyveres ellenállás.

¹ SZAKÁLY 1969.

² SZABÓ 1969.

³ ŐZE 2006.

⁴ ERDŐS 2017: 37.

Szagrális rendtől a vitézlő rendig

Eszmetörténeti szempontból fontos rögzíteni azt az állapotot, amelyhez képest komoly elmozdulást hozott a törökkel vívott állandó küzdelem. A 11. században két francia főpap, Adalbero laoni és Gerard cambrai-i püspök dolgozta ki a középkori társadalom klasszikus tagozódását, amelyben minden embernek megvan a maga Istentől szabott helye és feladata (*servitium*). Eszerint három rendet, vagyis ordót különböztethetünk meg egymástól. Az imádkozók rendjébe (*ordo oratores*) az egyházi személyek, tehát püspökök, papok, szerzetesek tartoznak. A harcosok rendjébe (*ordo bellatores*) a nemesség tagjait sorolták, akik katonai szolgálattal tartoznak uralkodójuknak. A dolgozók rendjébe (*ordo laboratores*) a jobbágyság tartozik, akik kétkezi munkájukkal megtermelik az előbbi két rend ellátásához szükséges javakat.

Tehát a hagyományos középkori társadalomszemlélet szerint alapesetben sem az egyháziaknak, sem a parasztságnak nem volt feladata a hadakozás. Azonban a 13. századtól fogva már bevett szokásnak számított a püspöki kar részvétele a csatákban,⁵ amint erre ékes példát szolgáltat a magyar történelemben az 1526-os mohácsi csata, amikor a tizenkét püspökből hat holtan maradt a csatatéren. A klerikusok egyébként tiltott fegyverviselési gyakorlatát már 1479-ben a haza védelmével indokolták.⁶ Döntő fordulatot jelentett a jobbágyság hadrafoghatósága szempontjából a telekkatonaság (*militia portalis*) intézményének felállítása a Balkánon előrenyomuló oszmánok árnyékában 1397-ben. A temesvári országgyűlésen törvény született arról, hogy a nemesség húsz jobbágyportánként egy könnyűlovas íjászt köteles kiállítani. Az ily módon felfegyverzett jobbágyok a banderialis haderőt és a nemesi felkelés intézményét egészítették ki. Ekkor vonták be első alkalommal a parasztságot kollektíven a középkori Magyarország védelmi ügyeibe.

A következő jogi mérföldkő 1498-ban következett be, amikor módosították a telekkatonaság alapjául szolgáló birtokszámokat: a tizenegy déli határ menti megyében 24 jobbágyporta után egy könnyűlovas, míg a többi megye esetében 36 portánként egy nehézlovas katona kiállítását követelte a törvény. A hadkiegészítési reform sajátossága ugyanakkor, hogy már nem szükségszerűen helyi jobbágyokat kellett katonai szolgálatra felajánlani, hanem a fenti portaszámok alapján zsoldosokat is fogadhatott a megye a földesurak által beszedett hadiadóból.⁷

A parasztság segédhadjént vagy akár helyettesítő haderőként történő alkalmazása a 15. század folyamán tehát inkább már rendszeresnek, mint kivételesnek számított. Nándorfehérvár 1456-os védelme alkalmával például a vár felmentésére jókora parasztsereg gyűlt össze Kapisztrán János vezetésével, akik hiányolták is az isteni rendelés alapján harcolni hivatott nemesség csapatait.⁸ A jobbágyok az ősi világrend felbomlását, egyúttal saját jelentőségük növekedését vélték felfedezni az új helyzetben, amikor ők léptek a távol maradó nemesség helyébe harcoló rendként. Fontos megjegyezni, hogy az 1514-es Dózsa György-féle paraszthatalom előtt a jobbágyok számára sem volt tiltott a fegyverviselés. Ugyanakkor rögtön hozzá-

⁵ BARABÁS 2022: 534.

⁶ ERDÉLYI 2012: 91.

⁷ KUBINYI 2000: 400–401.

⁸ SZŰCS 1984: 133.

tehetjük, hogy a tilalmat elrendelő 1514. évi LX. törvény „teljességgel végrehajthatatlannak bizonyult”,⁹ hiszen II. Lajos király 1521-ben és 1526-ban is fegyverbe szólította nemteleneket.

Tanulságos Szerémi György udvari káplán emlékirata 1547-ből a fegyverviselés jogának nemzetegyesítő szerepéről. II. Lajos volt udvari káplánja *Emlékirat Magyarország romlásáról* című művében feleleveníti azt a mozzanatot, amikor Dózsa György találkozik Bakócz Tamás esztergomi érsekkel. Az érsek e szavakkal biztatta Dózsát a kereszteshad toborzására:

„Mi mindnyájan egy akarattal vagyunk, a magyar bárók, nemesek, nem nemesek, az összes magyarok, kik fegyvert foghatnak kezükben.”¹⁰

Még ha nem is tekinthető hiteles forrásnak Szerémi visszaemlékezése a harminchárom évvel korábbi eseményekre nézve, azt mindenképpen leszögezhetjük, hogy a 16. század első felében már élt az a gondolat, miszerint a fegyverviselés joga társadalmi osztályokat átívelően kifejezi a premodern nemzethez tartozást.

A fegyverviselés járulékos eredményeként a „fegyveres szolgálatért szabadságot” elve megjelenik a korszak szépirodalmában is, ami jól tükrözi a nézet közkeletű elterjedtségét. Balassi Bálint *Egy katonaének* című, 1589-ben született művében érintőlegesen hangot ad e felfogásnak. Konkrétan leírja azonban Petkó Zsigmond (1635–1690) *Katonaének (Cantio militaris)* című 1666-os versében a végvárakról, hogy azok

„Nemesség-szerzésnek,
Az szép vitézsígnak,
Tanuló iskolájok.”¹¹

A katonai szolgálat nem csupán beemel a nemzetbe, de akár a legmagasabb szintű szabadságot, a nemességet is ki lehet érdemelni általa.

A tömeghadsereg gondolatának magyar előfutárai

A középkori társadalomszemlélettel már véglegesen szakítottak a 16. század hadászati szakírói. Pécsi Kis Péter (1513–1577) mozgalmas élete során dolgozott érseki titkárként, írnokként, közjegyzőként és tolmácsként is, mindemellett álruhában bejárta az oszmán sereg táborát hírszerzési céllal. Megfigyeléseit és hadászati elképzeléseit 1564-ben foglalta össze *Exegeticon (Magyarázat)* című munkájában, melyet személyesen adott át a rákövetkező évben I. Miksa császárnak. Érdemeinek elismerése mellett napjaink hadtörténészei felhívják a figyelmet Pécsi Kis munkájának hiányosságaira is, melyek alapvetően abból fakadnak, hogy

⁹ HORVÁTH 2014: 53.

¹⁰ SZERÉMI 1961: 62.

¹¹ MKBR 1953: 149.

„a szerző soha nem szembesült egy hadsereg szervezésének, mozgatásának és főleg élelmezésének gyakorlati problémáival. [...] A hadviselés módjára vonatkozó javaslatai érdemlegesen új elemet alig tartalmaznak.”¹²

Ezzel együtt Pécsi Kis Péter mentalitástörténeti szempontból nagyon is értékes gondolatokat fogalmazott meg művének a keresztény csapatok felállításáról szóló fejezetében. Az urakat és a jobbágyokat egyaránt hadköteles személynek tekinti, akiket a „hűséges királyi emberek” vennének lajstromba a legnagyobb titokban, hogy a török gyanút ne fogjon. Nem túlzás azt állítani, hogy Kis egy mindenkire kiterjedő népszámlálást vázol fel, a „hadakozó emberek számának biztosítása miatt”.¹³ Munkájában tételesen felsorolja, hogy a főpapokat, bárókat, szabadosokat, továbbá a húsz és ötven év közötti fegyverfogásra alkalmas jobbágyokat fejenként kellene számba venni. Érdeemes felfigyelni arra is, milyen sorrendben határozza meg a háború céljait a benne résztvevőknek: a nemesek mellett

„még a szabadok (*libertini*)¹⁴ is saját személyükben, fejenként jöjjenek a háborúba [1] életükért, [2] az országuk megtartásáért, [3] a kereszténység javáért”.¹⁵

Az ország (*regnum*) védelme már megelőzi a kereszténység ügyét.

A hadra fogható népesség tehát saját személyében, jól felfegyverkezve köteles hadba vonulni, kivéve a jobbágyokat, akik a királyi udvartól kapott „kiélesített” kaszákkal harcoltak volna. Ezen a ponton érződik Kis munkájában a Dózsa-féle parasztfelkelés baljós emléke, ugyanis a szolgálatot esetlegesen megtagadó jobbágyok kapcsán leszögezi, hogy

„óvatosan kell bánni velük, [...] hogy ne támadjon az egykori keresztesek módján az összeesküvésnek valamilyen szikrája a bárók és nemesek ellen, és hogy csakugyan föl ne keljenek valamilyen módon”.¹⁶

Pécsi Kis nem feledkezik meg az egyházi rendről sem: a főpapoktól, apátoktól, prépostoktól és káptalanoktól jövedelmeik mennyisége arányában mind lovas, mind gyalogos katonák kiállítását megkövetelné. Ezzel szemben a telekkatonaság eredetileg az egyházi birtokokat nem érintette, csak a nemesi birtokokra vonatkozott. Amint együttáll ez a teljes társadalmi spektrumot magában foglaló sereg — amely Pécsi Kis szerint bizonyosan több mint kettőszázezer magyar, horvát, szlavón és dalmát „derék vitézt” számlálna,

„erőiket testvériesen egyesítve, egy akarattal [...] télen és nyáron harcolhat a leghitlenebb török ellen”.¹⁷

¹² KELENIK 1995: 32–33.

¹³ RMK 1993: 86.

¹⁴ Kis Péter *Magyarázatának* eredeti latin szövegét lásd Pécsi 1993.

¹⁵ RMK 1993: 86.

¹⁶ RMK 1993: 88.

¹⁷ RMK 1993: 88–89.

Bár meglehetősen illuzórikusan hangzik a felvázolt országos mozgósítási terv, mégis figyelemre méltó Kis megközelítésében a rendi hovatartozástól független, minden magyarországi lakosra kiterjedő honvédelmi kötelezettség. Lényeges, hogy nem egyszerűen a telekkatonaság már évszázadok óta meglévő intézményét eleveníti fel. Gyakorlatilag általános hadkötelezettségről ír, amelyben a kaszával felszerelt paraszt éppolyan nélkülözhetetlen szerepet játszik, mint a szablyával-sisakkal felszerelt könnyűlovas nemes. A honvédelem ügye nem korlátozódna egyetlen rendre vagy csoportra, hanem össztársadalmi üggyé kellene válnia.

Pécsi Kis Péter felfogása nem számított elszigetelt esetnek a maga korában. Alig egy évtizeddel később, az 1570-es évek második felében jelent meg magyarul a csak latin nyelvű kivonatában ismert *Libellus paraeneticus* című politikai traktátus. Bár a szerző kiléte nem ismert, legvalószínűbb, hogy Forgách Simon (1527–1598) alsó-magyarországi főkapitány írhatta le gondolatait a török kiűzéséhez és a Magyar Királyság helyreállításához szükséges átfogó politikai, igazságügyi, hadügyi és gazdasági reformokról.¹⁸ A traktátus magyar nyelvűsége arra enged következtetni, hogy Pécsi Kis művével szemben az a hazai főurak politikai közösségének szólt elsősorban, nem az uralkodónak. Gyakorlatilag a politikai döntéshozatalt előkészítő szakvélemény, tanácslás (*consilium* / *Bedenken* / *Rath*) kívánt lenni ez a mű, amely nem nyilvános iratként látott napvilágot több másik, csak kéziratos korabeli szöveghez hasonlóan.

Az ismeretlen szerző szintén hitet tesz az általános hadkötelezettség mellett. A *Paraeneticus*-ban kifejti, hogy szükséges egy állandó gyalogos és lovas hadsereg fenntartása, amelyben az egész országból összeseregglő nemesek és nemtelenek fizetést kapnának katonai szolgálatukért:

„niholominus delectis per totum Regnum nobilibus et ignobilibus ad militia persolvatur.”¹⁹

Továbbá hangsúlyozza a szerző, hogy a külföldi katonaság alkalmazása kerülendő, és az élelmezés biztosítása során nem érheti kár sem a nemességet, sem a polgárságot, sem a parasztságot. Vagyis a rablás és fosztogatás nem engedhető meg a marginalizált társadalmi csoportokkal szemben sem. A *Paraeneticus* szemléletében újszerű az is, hogy a nemességnek fizetendő zsold ötletével túllép a középkori *ordo bellatores* felfogáson, és professzionalizáció jegyében nemest és jobbágyot egyaránt kiképzése, nem pedig származása okán tart alkalmasnak a katonai szolgálatra.

Az általános hadkötelezettségen alapuló hadsereg felállításának ötlete megjelenik egyébként más európai gondolkodóknál is. A Habsburgok törökországi követeként is tevékenykedő flamand Augier Ghislain de Busbecq (1522–1592) — akinek hatása kimutatható Zrínyi Miklós *Áfiumában* is — 1581-ben megjelent, de már 1560 körül megírt *Exclamatio* (*Kiáltvány*) című könyvében érvel a keresztény összefogás, illetve a római mintára létrehozott, ütőképes haderő felállítása mellett.²⁰

Lazarus Schwendi császári tábornok és kassai főkapitány stratégiája a visszafoglaló háborúk kezdetéig meghatározta a magyarországi határvédelem elveit. Az 1570-es években írt, de nyomtatásban csak 1593-ban megjelent *Kriegs-Discurs* című munkájában állást foglalt amel-

¹⁸ PETNEHÁZI 2022: 251.

¹⁹ PETNEHÁZI 2022: 256.

²⁰ VALLIN 2019.

lett, hogy a hadakozásban a saját alattvalók felfogadása és alkalmazása a legolcsóbb, legcélszerűbb megoldás.²¹ Ezzel összhangban 1578–1579-ben Schwendi tanácsai alapján szervezték meg a keleti határ menti örökös tartományokban a helyi lakosság felfegyverzésére is építő területvédelmi rendszert.

Érdekes kontrasztot mutat a 16. század második felének szellemiségével Ludovicus Tubero (1459–1527) dalmát történetíró *Kortörténeti feljegyzések* (*Commentaria temporum suorum*) című alkotása, amely Magyarország 1492 és 1522 közötti történelmét is bemutatja. A humanista műveltségű bencés apát társadalomszemléletében mereven képviseli a középkori hármas tagolódás elméletét, amelynek a Dózsa-féle lázadás leverése kapcsán hangot is ad:

„a nemesek feladata a háborúskodás, a parasztoké pedig a földművelés, és az, hogy a fáradságukkal szerzett terméssel táplálják a nemeseket, hiszen azok védik meg a parasztokat fegyverükkel.”²²

Amint a fentiekből már láthattuk, a késő középkorban és a kora újkorban éppenséggel már nem volt helytálló ez a megállapítás. A gyakorlatban a társadalom teljes spektruma potenciális harcossá vált az oszmán fenyegetés következtében, ezzel párhuzamosan pedig az egyes társadalmi csoportok identitásában is összekötő elemként jelent meg a katonai életmód.

Bocskaitól a kuruc mozgalomig

A nemzeti összetartozás-tudatot fejezi ki a Bocskai-mozgalom számos dokumentuma is. Már a felkelés kezdetén maga Bocskai István ad hangot a nemzeti egység gondolatának 1604. december 1-jei kiáltványában. A szövegben kétszer is elhangzik az a szófordulat, hogy a felkelésben való tevékeny részvétel

„kíváncsatnék minden hazája és nemzete szerető embertől”,

társadalmi státuszra való tekintet nélkül.²³ 1605 folyamán pedig legalább három olyan levelet kapott Thurzó György későbbi nádor, amelyekben éppenséggel a hajdúk és a jobbágyság hívják hadba a magyar nemességet! Hajdú Gergely és Nagy György hajdúkapitányok május 5-én, illetve 20-án, míg Lippai Balázs október 28-án keltezett levelében szólítja fel a harcban való részvételre a nemességet, az egy nemzethez tartozásra történő hivatkozással.²⁴ Amint a korábbiakban már utaltam rá, a 15. században is megbotránkozást váltott ki a jobbágyságban a harctól távol maradó urak viselkedése, de arra nem volt példa, hogy a hagyományos szerepek átforduljanak, és a köznép akarja bevonni a nemességet a nemzet harcoló kötelékébe.

A közös származásra történő utalás a 17. században később is előkerült a jobbágyság és a nemesség viszonylatában. Kékkő várának őrsege 1669-ben levélben üdvözölte az újonnan ki-

²¹ Schwendi 1676.

²² TUBERO 1994: 276.

²³ Okmánytár 1955: 73–74.

²⁴ MNL Thurzó.

nevezett Esterházy Pál bányavidéki főkapitányt, későbbi nádort, kihangsúlyozva abbéli örömeiket, hogy az isteni gondviselés

„ennek a kevés, megromlott magyar nemzetnek nem idegen nemzetet, hanem nagyságot, igaz magyar vérünket adta előnkbe.”²⁵

Nem kétséges tehát, hogy a korabeli végvári katonaság, de talán a szélesebb paraszti rétegek körében is már élt a nemesi rend tagjaival együvé tartozás tudata. Másképpen fogalmazva: a nemtelenek éppúgy a magyar nemzetbe tartozónak érezték magukat, mint a főurak.

Homonnai Drugeth Bálint, a Bocskai-felkelés katonai vezetője tollából olvasható egy 1605. szeptember 7-i tanulságos naplóbejegyzés Érsekújvár ostromának idejéből:

„Ez nap jött vala levelem, mind az vezértől, mind az tatár császártul, az mely levelekben írják, hogy a magyar rabokat az tatároknak megadassam; mire nekik olyan választ írtam: hogy mivelhogy azok a rabok magyarországiak és magok is szegény magyarok, semmi-képpen őket meg nem adatom, hanem ha rablani akarnak, ne magyart, hanem németet raboljanak...”²⁶

Két fontos dolog is kiderül ebből a naplóbejegyzésből. Egyrészt Homonnai szolidaritást érez a vélhetően paraszti származású bajtársaival, őket magyar nemzetiségük miatt nem hajlandó kiadni az amúgy szövetséges tatároknak. Másrészt az is világos, hogy a *németet* nem tartják sokra a magyar táborban, *őket* minden további nélkül feláldozhatónak, elrabolhatónak tartja Homonnai. A magyar—német ellentét felszínre került az 1605-ös bártfai „hajdúkaland” esetében is. Történt ugyanis, hogy Bártfa polgárai élelmiszer-szállítmánnyal támogatták az Eperjesen tartózkodó Giorgio Basta császári generális csapatait. Azonban a szállítmányon rajtaütő Hoskó Balázs és két másik hajdúkapitány szerint ezzel megszegték a magyar „nemzetségnek” tett esküjüket, miszerint

„az német ellenségi lesztek”, egyúttal felszólítva a város lakóit arra, hogy „tartsátok az előbbi hívséghez magatokat.”²⁷

Napjainkban is előforduló nézet történeti körökben, hogy a kora újkori magyar—német ellentét nem etnikai, hanem pusztán politikai jellegű volt, amelynek mozgatórugója a Habsburg-abszolutizmus ellenében a magyar rendi kiváltságokat védelmezni akaró nemesi öntudat volt. Azonban a nagyszámú nemzetiségi konfliktusra utaló forrás nem zárja ki azt, hogy egyszerre kell látnunk politikai és ebből fakadóan nyelvi, kulturális és etnikai ellentétet is. Egyértelműen megfogalmazódik ez az érzület a bécsi udvari kamara egy 1604. november 29-én készült véleményében, amely elveti az általános személyes felkelés hirdetésének gondolatát, mondván: a magyarok egyetértenek a németek elleni gyűlöletben, és inkább egymással lépnének szövet-

²⁵ A levelet idézi: BENCZÉDI 1963: 35.

²⁶ Okmánytár 1955: 110.

²⁷ A hajdúkalandot idézi MAKKAJ 1963: 26.

ségre a németiség ellen. A Bocskai-mozgalom kezdetén a császári szándék ugyanis az volt, hogy a magyar nemzet tagjait egymás ellen uszítsák

„a célból, hogy a fegyverrel egymást eméssze, egymást irtsa ki.”²⁸

A Bocskai-mozgalom korából fennmaradt hajdúlevelek ékes bizonyítékai annak, hogy a 16. század végére a nemzeti eszme már aktívan jelen volt a „nemtelen” származású néprétegek körében is. Ugyanakkor Homonnai Drugeth levele azt is alátámasztja, hogy a főúri réteg felől is volt nyitottság a paraszti sorban élő magyarokkal való közösségvállalásra. A különböző társadalmi csoportokat összekötő szolidaritás pedig a nemzeti lét egyik alapkritériuma.

Ködi Farkas János erdélyi énekszerző 1658-ban vetette papírra Vitéz Kádár István sirató-énekét, aki a Bihar vármegyét pusztító tatár hadakkal szembeszállva áldozta életét. A históriás ének folklorizálódott alakban később népdalként tűnik fel Bartók Béla csíkjenőfalvai gyűjtésében. A mű alábbi részlete a népi hazafiság egy szemléletes példája:

„Fölemeli Kádár szemeit az égre,
Mondván: — Uram, Jézus, jöjj segítségemre!
Nosza, jó katonák, harcoljunk két kézre!
Mert nem látok embert jönni segísregre.

Az zászlótartónak fennszóval kiáltja:
Vidd el, fiam, vidd el a zászlót más útra,
Hogy el ne vesszen mi urunk kevés hadja,
Mert Magyarországért meghalok én még ma!

Kiontom véremet én szegény hazámért,
Ezennel meghalok kedves nemzetemért;
Nem szánok érette bizony ontani vért,
Mert én a Krisztustól veszek jutalmat, bért.”²⁹

Farkas János jóformán a romantikus nacionalizmus eszköztárát alkalmazza már a 17. század közepén. Művében a hazáért és nemzetért vállalt hősi halál a lehető legmagasztosabb cselekedetté válik, olyan megfizethetetlen értékű tette, amelyért már csak a túlvilágon várhat jutalmat az ember. Mindez azt támasztja alá, hogy a török kori Magyarországon már igen fejlett haza- és nemzettudattal rendelkeztek a közemberek is. Máskülönben nem lett volna „igény” egy ehhez hasonló műdalra, és nem integrálta volna azt a népköltészet sem a maga dallam- és szövegvilágába.

Vitéz Kádár István hőstette és az annak alapján írt siratóének egyúttal ékes példája a mártíromság 17. századi újraértelmezésének is. A hősi halál már nemcsak a keresztény hit védelmével összefüggésben értelmezhető, hanem kifejezetten egy e világi képződmény, a földi haza

²⁸ MOE XI. 1890: 54.

²⁹ PINTÉR 1931.

viszonylatában is. Nem véletlen, hogy kutatásai alapján Tóth Zsombor a 17. század második felében érzékelte a „patriotizmus” megjelenését. A hazafiság jegyében a kálvini reformáció teológiai nyelvezetét immáron a haza érdekében vállalt mártíromságra is alkalmazták.³⁰ Ebből kifolyólag a haza és a nemzet szakralizációja — az ellenreformáció és az állandósult magyar–oszmán frontvonal keserű tapasztalataitól nem elválasztható módon — már a felvilágosodás előtt, a 17. században megkezdődött.

Visszagondolva Pécsi Kis Péter művére a 16. század közepéről, ott még hangsúlyosan szerepel a kereszténység oltalma az ország védelme mellett. Ködi Farkas Jánosnál a 17. század közepén már hiányzik az egyetemes kereszténység védelmének gondolata, a partikulárisabb és világiasabb nemzetvédelem vált domináns eszmévé.

A vallás honvédelemben betöltött szerepével párhuzamosan a felekezeti csoporthoz tartozás fontossága is elkezdett másodlagossá válni a török kor későbbi szakaszában. Helyette a magyarsághoz tartozás tudata válik elsődlegessé, amint ez kiviláglik Esterházy Miklós nádor parancsából Lónyay István hadának 1630-ból:

„Az hit dolgának és igazgatásának is most minden ember békét hagyjon, mert nem hitet igazgatni, hanem édes hazánkat s annak határait s lakosit oltalmazni megyünk, és valaki afféle gyűlölségből való egyenetlenségeket hintegetne köztünk, hogy te pápista s te emez s te amaz vagy, kemény büntetés alá vettetik. [...] Megóvja minden rend holmi szemre való hányástul magát, hogy te ez s te amaz voltál, avagy volnál, és abból is, hogy te felföldi s te Dunántúl való, iminnét s amonnét való, mivel mind magyarok vagyunk és egy koronás királyunk és egy Urunk is vagyunk.”³¹

Egyetlen forráson keresztül lehetünk tanúi annak, hogy immár sem a felekezeti, sem a rendi, sem a földrajzi tagoltság nem akadályozta az egységes nemzetben gondolkodásnak. Igaz ugyan, hogy a 17. században gyakran előfordultak olyan belharcok is Magyarországon, amelyekben ellentétes oldalakon, egymás ellen harcoltak magyar nemzetiségű, katolikus és protestáns felekezetű katonák. Ugyanakkor ez többnyire nem járt együtt egymás magyarságának a megkérdőjelezésével vagy a magyar nemzet fogalmának kirekesztő értelmezésével. Egy 1671-ből fennmaradt ismeretlen szerzőségű népies dal világosan kimondja a kor általános érzésvilágát a testvérharc önpusztító jellegéről:

„Magyar magyart azért rontja országunkban,
Azért támad annyi had birodalmában,
Köröszteny körösztent rontja országunkban,
Pogány öröme elfogyunk magunkban.”³²

Mintegy negyven évvel Esterházy hadparancsa után idősebb Petrőczy István (1623 k. — 1680 k.) kuruc vezért választották meg a bujdosók vezetőjévé az elfojtott Wesselényi-féle összeesküvés árnyékában. Petrőczy 1673. január 1-jén egy kiáltványt fogalmazott meg, amelyben leírja:

³⁰ TÓTH 2015.

³¹ SZILÁGYI 1895: 662–664.

³² A kuruc költészet 1995: 35.

„Hitesd el magaddal (igaz magyar), hogy az egész magyar nemzetet, sine discretionem Religionis [vallásra való tekintet nélkül], gyűlöli a német.”³³

1678. szeptember 29-ei levelében Thököly Imre gróf Léva város őrségét kéri, hogy ki-kí gondolja meg

„az német nemzetnek az magyar nemzet végső eltörlésére való szándékát; ki előtt sem pap, sem laicus, sem catholicus, sem egy sem más vallású magyar distinctióban nincsen.”³⁴

Az idézett források tanúsága szerint a felekezeti hovatartozás lényegtelen szemponttá válik a 17. század második felére, mivel a török esetében részben, de a német viszonylatban szinte kizárólag a nemzeti identitás lesz a csoportképzés meghatározó alapja. Az otthonuktól tábori életre menekülő bujdosó csapatok is heterogén képet mutattak vallási és rendi szempontból egyaránt. Bár zömükben közrendűek voltak, akadtak köztük grófok és más főurak is, amire előszeretettel hivatkoztak annak igazolására, hogy ők „nem csak olyan szedett-vedett nép”.³⁵ Az 1671-ben bevezetett porcióadó egyaránt sújtott parasztot és köznemest, ezzel csak növelve a bujdosók számát. A katonai célokat szolgáló Habsburg adópolitika a 17. század második felében akaratlanul is gazdasági ösztönzőt jelentett a nemzeti egység gondolatának megerősödéséhez.

Nemzetalapú gondolkodásmód Zrínyi Miklós Áfiumában

Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című 1661-ben keletkezett röpiratában taglalja a török kiűzésének módját és egy nemzeti hadsereg felállításának szempontjait is. Számba veszi a potenciális európai szövetségeseket a mellettük vagy ellenük szóló érvek bemutatásával. Hangsúlyozza, hogy addig, amíg Magyarországon nem alakul ki újra egy képzett katonai vezetőréteg, szükséges a „hadi regulákat” oktatni tudó külföldi tisztviselők alkalmazása.

Figyelemre méltó, hogy az egyes nemzetek megnevezésénél gyakorlatilag ugyanazokat a kategóriákat használja Zrínyi, amelyek napjainkban is használatosak. Egyúttal be is biztosítja magát azon vádakkal szemben, miszerint ő nemzetiségi alapon akarna egyik vagy másik nemzetnek kedvezni. Leszögezi, hogy számára

„a hadakban forgott, látott, hallott, tanult” tisztviselő személye az elsődleges, nem az, „hogy ő scotus, hogy ő német vagy francúz”.³⁶

Ezzel a megszorítással rámutat arra, hogy a korszakban már igenis létezik a nemzetiségi alapú pozitív vagy negatív diszkrimináció.

³³ Idézi R. VÁRKONYI 1964: 55.

³⁴ R. VÁRKONYI 1964: 55.

³⁵ A bujdosók levéltára 1883: IX.

³⁶ Zrínyi 2003. Az *Áfium* valamennyi jelen tanulmányban hivatkozott idézetének forrása a Magyar Elektronikus Könyvtár: <https://mek.oszk.hu/06100/06115/html/index.htm>

Látásból az államnemzeti koncepció szerint gondolkodik Zrínyi, hiszen csupa olyan nemzetet sorol fel röpiratában, amely rendelkezett saját állammal. Azonban, ha belegondolunk, hogy a németeket és az olaszokat is egy-egy nemzetnek tekinti, már közel sem ilyen egyértelmű az államnemzeti beállítódás. Maga Zrínyi is tudatában van annak — és ezen körülménynek hangot is ad művében —, hogy a német és olasz nemzetek politikai széttagozottságban élnek. Ez azonban nem akadályozza annak, hogy kulturális értelemben egységes nemzetnek tekintse a németeket és az olaszokat. Szintén a kulturális megközelítést támasztja alá az, hogy az 1603 óta perszonálunióban élő angliai és skóciai lakosokat is önálló nemzeteknek tekintse — utóbbiakat katonailag jóval pozitívabban szemlélve, mint déli szomszédait. A politikai természetű „brit” nemzet kifejezés elő sem fordul Zrínyinél.

Okfejtésében Zrínyi kitér a német segítségnyújtás elmaradásának ügyére. Szerinte még elevenen él a németek fejében a hun pusztítások és a magyar kalandozások emlékezete a több mint hétszáz évvel azelőtti események után. A német vajon

„hogy kívánja a magyaroknak ismét oly talpraállását, akiktől azután is tartani kelljen?”

— teszi fel a költői kérdést Zrínyi. Látható, hogy a magyarság emlékezetében mindenképpen élt még a középkori kalandozások története, amely századokkal később az őszinte szövetségkötés egyik gátjaként jelenik meg.

Pécsi Kis Péterhez és az ismeretlen 16 századi magyar szerzőhöz hasonlóan Zrínyi is híve volt egy állandó hadsereg felállításának. Békelétszámát mindössze tizenkétezer főben állapította meg, ugyanakkor ez az állandó sereg a végvári katonaság mellett működött volna. Zrínyi gondolkodásának egyik legfontosabb jellemzője, hogy a külföldi zsoldosokkal szemben népi hadsereg megteremtését szorgalmazza mint egyetlen olyan erőt, amely képes az országból kiűzni az oszmán hódítókat. Démoszthenész és Machiavelli művei lehettek — saját, meghatározóan gazdag tapasztalatain kívül — legfőbb forrásai és ihletői ebben a felismerésben. Azonban nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a *Paraeneticus*-ban foglaltakkal is tisztában volt Zrínyi, de legalábbis annak az eszmei körnek volt a kései képviselője. Miként a 16. századi művekben, úgy az *Áfiumban* is fontos az idegen katonaság mellőzése és a tisztességes zsoldfizetés.

Újszerű gondolat az *Áfiumban*, hogy katonai szolgálatra alkalmatlan nemesség helyett

„a pórbul kell előállítanunk hadi népünket: ez jobb amaz eltunyult nemesnél, és jobb amaz udvarokban nyalkodó részegeskedő katonánál”.

Vagyis a 17. század második felére a nemzeti hadsereg már döntően jobbágysereg lenne. Művének harmadik részében felteszi a kérdést Zrínyi, hogy az általa felvázolt nagy horderejű reformokat ki tudná véghezvinni. Erre forradalmian új választ ad:

„Az egész ország! s az egész nemzetünknek unanimis consensusa [egyhangú megnyilatkozása] kelletik erre.”

Ezen a ponton a nemzet létrejöttében kulcselemnek tartott közös akarat is megjelenik az *Áfiumban*. Zrínyi tehát egy teljesen átfogó magyarságképpel rendelkezik, amelybe mindenki beletartozik, aki

„bízik Istenében, szereti hazáját, vagyon egy csepp magyar vér benne”.

A hazaszeretet és a származástudat kettősén alapuló nemzeti identitás tehát kimutatható Zrínyi Miklós gondolkodásában.

A magyarsághoz tartozás erősen összefügg a katonai rátermettséggel, a fegyveres szolgálatvállalással. E tekintetben nemes és nemtelen közti különbség teljesen elmosódik, sőt, Zrínyi szemében a parasztság szerepe példátlanul felértékelődik. A felekezeti különbségek nem jelennek meg művében, nyilvánvalóan nem tulajdonít ennek jelentőséget a magyarság megmaradása szempontjából. A regionális hovatartozás szintén nem írhatja felül az országos hadsereg szervezésében megtestesülő nemzeti érdeket:

„Mi haszna egy vármegye vagy bár egy Dunán innen levő vagy túl való föld, vagy Tisza melyéke, vagy Erdély végezne ilyent magánosan, ha a másik meg nem tartaná?”

A magyarországi nemzetiségek horvát és magyar relációban jelennek meg, kiemelve azt, hogy mindkettő nemzethez tartozóknak részt kell venniük az új haderő megteremtésében. A sem osztályok, sem felekezetek, sem tájegységek által fel nem szabdalta magyar nemzet gondolatának megfogalmazásával Zrínyi nagyfokú hasonlóságot mutat olyan szintén 17. századi, már ismertetett szerzőkkel, mint Esterházy Miklós, Petrőczy István vagy Thököly Imre.

Művében tizenöt alkalommal használja a „haza” (*patria*), negyven alkalommal a „nemzet” (*natio*), húsz alkalommal a „nép” (*populus, genus*) kifejezést. Utóbbi kettőt gyakorlatilag szinonimaként alkalmazza, a nemzet nem kizárólag a nemesség megnevezésére szolgál. Ezt a tényt legjobban a következő mondat bizonyítja:

„Nem kell a népfogadásban csak a nemességre néznünk, nemcsak a katonaságra, amint most vagyon.”

A hadsereg felállítása kapcsán olvashatjuk a fenti mondatot arról, hogy kiknek a körében érdemes toborozni. A „hadi nép” tehát nemesek és végvári vitézek mellett más nemtelenekből, a korábban már idézett pórokból (is) állna. Zrínyi a nemesekre is alkalmazza a nép kifejezést és a parasztokat is beleérti a nemzet fogalmába.

Minden kétséget kizáróan leírja azonban Zrínyi a nemesek és a közemberek hovatartozásáról vallott nézeteit a saját korának hadseregei erkölcstelenségével foglalkozó bekezdésben. Hosszasan sorolja egy közelgő oszmán hadjárat hírére sebtében toborzott „közhadnak”, vagyis közrendűekből álló magyar seregnek feslettségét és fizikai gyengeségét, majd rátér a nemesség cselekvésképtelenségének kritikájára. Összegzőként megállapítja, hogy

„bizonyára mind egy bordában szóttek vagyunk, egy cseppnyire is egyik rend a másikat nem csúfolhatja.”

A bibliai *Teremtés könyvében* (Ter 2,21–23) leírt történet szerint Isten az alvó Ádám oldalbordájából teremtette Évát, amit a keresztény teológia a férfi és nő Istentől rendelt egyenrangúságaként értelmez. Az oldalborda-metaforát Zrínyi a nemesek és nemtelenek egymás mellé rendeltségének kifejezésére használja fel. Egyúttal érdekes, hogy a parasztságot is rendnek nevezi ebben a művében, hiszen jogilag soha nem vált önálló renddé a jobbágyság. Értelmezhetjük ezt úgy is, hogy Zrínyi gondolkodásában bár elkülönül egymástól úr és szolga, mégis egyek a nemzethez tartozásban. Máskülönben nem lett volna logikus értelme a mellérendeltséget és eredetközösséget hangsúlyozó bibliai kép megidézésének.

A fentiek alapján Klaniczay Tibor nyomán nem túlzás kijelenteni, hogy Zrínyi Miklós „átfogóbb” nemzetfogalmába éppúgy beletartozott a parasztság is, mint a nemesség.³⁷ Kifejeződik ez abban is, hogy a nemes és nemzet szókapcsolat — a szakirodalomban elterjedt „nemesi nemzet”-re utalva — egyszer sem fordul elő a szövegben, de még inkább a teremtéstörténetből kölcsönzött bibliai kép teszi világossá az olvasó számára, hogy a rendi nemzettudat kizárólagossága már a múlté volt a 17. században is. Természetesen Zrínyi is tisztában volt a társadalom rendi tagoltságával, ez azonban nem volt gátja a rendek felett átívelő nemzettudatnak.

Összegzés

Jelen tanulmány mellett érvelt, hogy a katonai vonatkozású források alapján az oszmán kor végére az etnikai-kulturális alapú nemzeti identitás elsőbbséget élvezett a társadalmi vagy felekezeti csoporthoz tartozás tudatához képest. Láthattuk, hogy a késő középkori törökellenes harcoktól kezdve a parasztságra egyre nagyobb feladat hárult a fegyveres honvédelemben. Ez döntően hozzájárult ahhoz, hogy önképükben a magyar nemzet részének lássák magukat, amit az idézett főurak (Homannai Drugeth, Zrínyi) is megerősítettek számukra. Emellett a kialakuló felekezeti nem okozott tartós megosztottságot a magyarságon belül. A 17. században már dominánssá vált a keresztény/felekezeti alapú önmeghatározással szemben a nemzeti identitás kihangsúlyozása, mint ami egyedüli tényezőként képes egységet kovácsolni a sokféle egyházhoz és rendhez tartozó, de magyar nyelvet beszélő és közös származástudattal bíró egyének között. Ebben a tudati átalakulásban pedig kulcsszerepet játszott mind az oszmánokkal, mind a Habsburgokkal szembeni ellenállás és szabadságküzdelem. A társadalom jelentős hányadának közvetlen vagy közvetett katonai érintettsége, fegyveres életmódja döntő mértékben járult hozzá a magyarságtudat kialakulásához és megerősödéséhez a 16–17. század folyamán.

³⁷ KLANICZAY 1963: 81.

Felhasznált irodalom

KIADATLAN FORRÁSOK

MNL Thurzó

Magyar Nemzeti Levéltár — Thurzó család levéltára, fasc. 103.

KIADOTT FORRÁSOK

A bujdosók levéltára

1883 DEÁK Farkas (szerk.): *A bujdosók levéltára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

A kuruc költészet

1995 LATOR László (szerk.): *A kuruc költészet*. (A Magyar Költészet Kincsestára. 31.) Budapest: Unikornis.

MKBR

1953 ESZE Tamás (szerk.): *Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig*. Budapest: Szépirodalmi.

MOE 11.

1890 FRAKNÓI Vilmos — KÁROLYI Árpád (szerk.): *Magyar Országgyűlési Emlékek XI*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága.

Okmánytár

1955 BENDA Kálmán (szerk.): *A Bocskai-szabadságharc. Okmánytár*. Budapest: Művelt Nép.

Pécsi Péter

1993 KOSÁRY Domokos (kiad.): *Exegeticon*. (Fontes Minores ad Historiam Hungariae Spectantes. Új Történelmi Tár 5.) Budapest: Akadémiai.

RMK

1932 KÖSZEGHY Péter (kiad.): *János király árultatása...* (Régi Magyar Könyvtár. Források 2.) Budapest: Balassi.

Schwendi, Lazarus von

1676 *Kriegs-Discurs, von Bestellung des ganntzen Kriegswesens und von desselben Aemtern*. Dresden: Hübner.

Zrínyi Miklós

2003 *Az török áfium ellen való orvosság*. Budapest: Neumann Kht.

SZAKIRODALOM

BARABÁS Gábor

2022 A 13. század háborúi és a magyar főpapok. *Hadtörténelmi Közlemények* 135/3, 531–570.

BENCZÉDI László

1963 A „vitélő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben. *Történelmi Szemle* 6/1, 33–42.

ERDÉLYI Gabriella

2012 Túléleési stratégiák a török idején. In Ács Pál — SZÉKELY Júlia (szerk.): *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Budapest: Balassi, 89–99.

ERDŐS Zoltán

2017 *A premodern nemzetfogalom szerkezeti vázlata. Historiográfiai megközelítés*. Pécs. [kézirát] <http://mek.oszk.hu/17700/17784/17784.pdf> (A letöltés időpontja: 2026. május 14.)

HORVÁTH Attila

2014 Werbőczy vagy Dózsa György? *Jogtörténelmi Szemle* 12/4–5, 50–62.

KELÉNIK József

1996 Gondolkodó katonák és katonai gondolkodók a XVI. századi Magyarországon. In Ács Tibor (szerk.): *A magyar katonai gondolkodás története*. Budapest: Zrínyi, 23–43.

KLÁNICZAY Tibor

1963 Néhány gondolat a vitához. *Történelmi Szemle* 6/1, 79–81.

KUBINYI András

2000 Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországon. *Hadtörténelmi Közlemények* 113/2, 396–416.

MAKKAI László

1963 A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája. *Történelmi Szemle* 6/1, 22–29.

ŐZE Sándor

2006 *A határ és a határtalan. Identitáselméletek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél*. Budapest: Magyar Egyháztörténelmi Enciklopédia Munkaközösség.

PETNEHÁZI Gábor

2022 Libellus paraeneticus. Ismeretlen 16. századi magyar nyelvű politikai traktátus. *Lymbus* 20, 241–262.

PINTÉR Jenő

1931 *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés*. Budapest: Magyar Irodalomtörténelmi Társaság.

R. VÁRKONYI Ágnes

1964 A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején. In ANDICS Erzsébet (szerk.): *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Budapest: Kossuth, 27–78.

SZABÓ István

1969 *A középkori magyar falu*. Budapest: Akadémiai.

SZAKÁLY Ferenc

1969 *Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században.* (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 49.) Budapest: Akadémiai.

SZILÁGYI Sándor

1895 A Rákócziak levéltárából 1611—1630. [4–7. közlemény] *Történelmi Tár*, 104–144, 307–328, 457–485, 653–676.

SZŰCS Jenő

1984 *Nemzet és történelem. Tanulmányok.* Budapest: Gondolat.

TÓTH Zsombor

2015 *(E)migrációs kultúra a kora újkori Magyarországon és Erdélyben. Adalékok a magyar patriotizmus geneziséhez.* Budapest: Reciti.

TUBERO, Ludovicus

1994 *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország).* Szeged: Szegedi Középkorász Műhely.

VALLIN, Jean-Louis

2019 Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című műve Augier Ghislain de Busbecq *Exclamatiójának* tükrében. Imitáció és eredetiség. *Irodalomtörténeti Közlemények* 123/5, 639–650.

Hungarian consciousness and warfare in Ottoman Era Hungary

This study, based on military-related sources, argues that by the end of the Ottoman Era, ethno-cultural national identity took precedence over the sense of belonging to a social or religious group. From the late Middle Ages onwards, the peasantry played an increasingly important role in the anti-Turkish struggles. According to contemporary letters, orders, songs and military treatises, the resistance and freedom struggle against both the Ottomans and the Habsburgs contributed significantly to the fact that commoners and nobles began to see each other as belonging to the same national community. In the analysis, special attention is given to the representative of 16th century Hungarian intelligentsia, Péter Pécsi Kis' *Exegeticon* and 17th century aristocrat Miklós Zrínyi's *Áfium*, both of which contain unique thoughts from the history of ideas' point of view. A recurring motif in primary sources is the emphasis on a sense of belonging based on common descent and armed lifestyle, as the particular factors capable of forging unity between individuals belonging to diverse denominations and estates. The direct or indirect military involvement and armed lifestyle of a significant portion of society contributed decisively to the development and strengthening of Hungarian identity during the 16th—17th centuries.

Funkcionalitástól a műalkotásig — A pápai díszkardok evolúciója a megszentelt kard és süveg részeként

Mészáros D. Szimonetta

MNL Országos Levéltára — levéltár-pedagógus

Bevezetés

Jelen tanulmányban a pápai díszkardok formai változását vizsgáljuk, különös tekintettel e változások kihatására, a kardok funkcionalitására. A téma egy közel 400 éves hagyományhoz köthető pápai ajándék, a megszentelt kard és süveg történetének csak egy nagyon apró szegletét fedi le, azonban annak mégis legfontosabb kérdéseit veti fel. Az alábbiakban három központi kérdés mentén járjuk körül a témát. Elsődlegesen meg kell vizsgálnunk, kimutatható-e egy állandó fejlődés a pápai díszkardok körében, mely tükrözi az adott korszakra jellemző tipikus elemek folytonos fejlődését. Másodsoron, fel kell tennünk a kérdést, hogy tükrözik-e a pápai díszkardok az adott korszak ötvösművészetének ízlését és a kortárs műalkotások közé emelhetők-e. A harmadik és talán legfontosabb kérdés, hogy meghatározható-e egy konkrét pont, amikortól a pápai díszkardok élesen elválnak a tipológiával jól leírható formáktól, és az ötvösművészet olyan remekeikévé válnak, melyek teljesen túlmutatnak eredeti funkciójukon. Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre választ kaphassunk, meg kell vizsgálnunk a fennmaradt példányokat és a pápai díszkardok történetének kezdetét is. Bár a pápai díszkardok mint fegyverek alapvetően a fegyvertörténet körében lennének értelmezhetők, mégis olyan különleges, művészi igényű tárgyakat foglal magába, melyeket a művészettörténet sem hagyhat figyelmen kívül. Ahhoz azonban, hogy pontosan el tudjuk helyezni a pápai díszkardokat mind a fegyver-, mind művészettörténetben, fontos, hogy pár szót ejtsünk a kard mint tárgy természetéről is.

A legtöbb ember, aki lelkesedéssel olvas hidegfegyverekről, egyetérthet Ewart Oakeshottal abban, hogy a kard nem más, mint

„vonal és arány szigorú tökéletessége, mely így a szépség esszenciájává teszi”.¹

| ¹ OAKESHOTT 2000: I. (saját fordítás).

Alapvetően a kard mint funkcionális tárgy látszólagos egyszerűsége mögött komplex tudatosság rejlik, melyet már a 15. századi vívómester, Philippo Vadi is kifejtett *Arte gladiatoria dimicandi* című traktátusában, melyben a kardot és vívást a tudományossághoz, kiváltképp a geometriához köti.²

A kard szépségének esszenciája azonban nem csupán a szigorú funkcionalitásból eredő arányokban és a mozgását befolyásoló geometriai precizításban jelenhet meg. Már a legkorábbi kardnak mondható fegyverek, a törökországi Arslantepe arzénes bronzból készült kardleletei között is megjelenik néhány esetben a díszítő jellegű ezüstberakás.³ Ez már a korai példányoknál is az esztétikai igényesség jelenlétét feltételezi, formavilága pedig még teljesen más, mint a köztudatban élő kardé, mely kiválóan mutatja, hogy az évezredek során a kard maga is egyfajta evolúción ment keresztül, mely folyamatosan tökéletesítette a funkció és forma egységét. Azonban előfordulnak olyan kardok is, ahol a forma egyértelműen felsőbbrendű a funkció felett, és a mindenkor művészi igényességet tükrözi. Ezeket a különleges igénnyel és dekorációval elkészített fegyvereket a tényleges, avagy funkcionális fegyverektől elkülönítve kell kezelnünk, ugyanis ezek kialakítása gyakran teljesen ellehetetleníti az eredeti funkció betöltését. Az ilyen jellegű díszfegyvereket több csoportra oszthatjuk, ám e csoportok között gyakori az átfedés. A méltán híres *The Art of Attack* című munkájában Henry Swainson Cowper hadnagy a díszfegyverek négy típusát különbözteti meg; ezek a ceremóniális, hivatali, felvonulási és votív fegyverek.⁴ Mindegyik típus megnevezése magáért beszél, azonban a hivatali és felvonulási, valamint a ceremóniális és votív fegyverek között, emellett a felvonulási és ceremóniális fegyverek között is előfordulhat átfedés, így a legszélesebb körben a ceremóniális kifejezést alkalmazhatjuk. A valódi fegyverekhez legközelebb a hivatali és felvonulási fegyverek, legtávolabb pedig egyes votív fegyverek állnak, ugyanis ezek gyakran csak formában jelenítik meg a fegyvert, de méretben, anyagban és gyártástechnológiában egyáltalán nem. Ezek a votív fegy-

² https://wiktenauer.com/wiki/Philippo_di_Vadi (utolsó megtekintés: 2026. május 14.) Marco Rubboli és Luca Cesari átirata alapján saját fordítás.

Considera bene questa mia sente(n)za
che l'è scienza vera e non è arte
e mostrallo con breve eloquenza.

Gondold meg mit mondok neked
Igaz tudomány ez és nem művészet
Hallgasd meg rövid szónoklatom,

La geometria che divide e parte
Per infiniti numeri e misure
Che impi(e) di scientia le sue carte,

A geometriához mely oszt és elválaszt
Végtelen számokhoz és mértékekhez
Mí megtölti papírom tudománnyal

La spada è sottoposta a le sue cure,
Convien che si mesuri i colpi e i passi
A ciò che la scienzia t'asecure

Mert ő a kard gondos úrnője
Ki mértéke ütésnek s lépésnek
És biztos a tudománya

D geometria lo scrimir se nasce
E sottoposto a lei, e non ha fine
E l'uno e l'altro infinito fasse

A kard az ő szülötte
Neki végtelenségig engedelmes
Ezáltal mindkettő végtelen

³ A korai kardok nagyjából 60 centiméter hosszúságúak voltak, és kifejezetten az elithez kapcsolódtak. Ez a korai átmeneti kard a törből természetes módon alakult át. Hosszabban ezekről a leletekről lásd FRANGIPANE, et. al. 2012: 237–260.

⁴ Bár Cowper csoportosítása lefedi a díszfegyverek nagy részét, nem hagy játékkeret olyan díszfegyverek beemelésére, melyeknek nincs kifejezett funkciójuk a pusztá kuriozitáson felül, így ebben a besorolásban nem helyezhetők el.

verek sokkal inkább mondhatók személyes, fogadalmi tárgyaknak, akár műalkotásoknak is, mintsem funkcionális fegyvereknek.⁵ A pápai díszkardok a díszfegyverek között leginkább a ceremoniális fegyverekhez sorolhatók.

A pápai díszkard mint a megszentelt kard és süveg része

A megszentelt kard és süveg megjelenése a karácsonyi liturgiában

Bár a tanulmány elsődlegesen a pápai díszkardokra fókuszál, nem szabad elhanyagolnunk a tényt, hogy a kardok egy tárgye gyütt es részét képezik, mégpedig a megszentelt kard és süvegét, amely egy évszázadokon át fennálló ajándékozási hagyománnyal bír. Az *ensis benedictus*, avagy a megszentelt kardot minden év karácsonyán, a harmadmisén szentelte meg a pápa, ennek okán hívják még karácsonyi kardnak is.⁶ A megszentelés a mise egyik fő mozzanata volt. Amennyiben ekkor az előre kijelölt tulajdonos jelen volt, helyben fel is övezték vele, és megkapta a hozzá járó hermelinprémes süveget és a díszes brokátövet is. Viszont ha a kijelölt távol maradt, a pápai legátus *extra curiam*, külön ceremónián adta át. A hermelinprémes, gyöngyökkel kivarrt süveget a kard hegyére tették, és azzal az ég felé mutatva díszkísérettel vitte a legátus az átadás helyszínére, ahol a misét celebrálták az átadás tiszteletére.⁷ Ez a fontos mozzanat meghatározta a kard eredeti nézőpontját, miszerint azt a kardgombbal lefelé kell értelmezni. A ceremónia szerves részeként pedig egyértelműen ceremoniális fegyverként kell értelmeznünk, ugyanis Johannes Burckhard feljegyzéseiben részletesen ír a kard használatáról. A kard átvételekor a megajándékozott háromszor sújtott a karddal a levegőben, majd, mint ha vértől tisztítaná meg a kardot, megtörölte azt a köpenyében, mielőtt visszahelyezte a hüvelyébe.⁸

Hasonlóan az aranyrózsához, általában az egyháznak tett szolgálatért kaphatták a megszentelt kardot és süveget uralkodók és prominens személyek, de volt rá példa, hogy közigazgatási egységet ille ttek az ajándékkal, mint ahogy azt a svájci esküszövetség példánya is mutatja. Azonban ennek a kardnak, hiába ajándék, magas ára volt, és a szokás úgy tartotta, hogy értékének többszörösét ille tte t hál a ajándékként visszaküldeni a pápának. Azonban ez a fizetség is elhanyagolhatóan volt mondható egy olyan kardért, amely státuszszimbólumként is funkcionált, és az anyagi mellett diplomáciai vonzata is volt.

A kard megszentelése és ajándékozása évszázadokig szerves része volt a karácsonyi liturgiának, mellyel a karácsonyi harmadmisét így a fegyveres misék közé sorolhatjuk. A megszentelt kard és süveg ajándékozásának hagyománya azonban mára megszűnt, utoljára XIX. Lajos francia király kapta meg az ajándékot, melyet XII. Leó pápa áldott meg 1825-ben.⁹ A korábban említett 500 éves hagyomány a megszentelt kard és süveg ajándékozásának kezdetét az utolsó dátumhoz képest a 14. századra teszi, azonban a hagyomány eredetével kapcsolatban számos teóriát olvashatunk, különböző forrásokra vagy eseményekre hivatkozva.

⁵ COWPER: 2006: 23–26.

⁶ KOVÁCS S.: 2002: 55–56.

⁷ LAKATOS 2010: 20.

⁸ BURCHARD II: 419–423.

⁹ PINTI 2001: 3.

A megszentelt kard és süveg ajándékozásának kezdetéről az adatok bizonytalanok, találkozhattunk egészen korai datálásokkal is, például Ferdinand Gregorovius és Lord Edward Twinning a 758-as évszámot jelöli meg a hagyomány kezdetének, I. Pál pápa Kis Pippinnek ajándékozott kardját tekintve az első ilyen jellegű pápai ajándéknak.¹⁰ Ezzel szemben Gateano Moroni az 1202-ben III. Ince által I. Vilmos skót királynak ajándékozott kardot jegyzi első lehetséges esetként, de nem jelöli meg a forrásokat, melyekre állítását alapozza.¹¹ Tagadhatatlan, hogy már a 13. századból is vannak információk, miszerint már ajándékoztak kardokat pápai megrendelésre, azonban nem tudhatjuk biztosan, hogy ténylegesen a megszentelt kard és süveg részeként adták át ezeket. A pontos beazonosításhoz az ordináriumok és a pápai könyvelés forrásai állnak rendelkezésre. A pápai miséken megjelent kardról a pápai ordináriumokban, Jean de Siontól vannak információink 1342–1356 között, de csak említésszerűen, és nem azonosítható be a pontos funkció.¹² A ceremóniamesterek feljegyzéseiben keresve Jacobus Caetanus írja le a kard megjelenését az *Ordo Romanus* XIV-ben és Peter Amelius az *Ordo Romani* XV-ben. Schäfer munkái szerint a feljegyzések alapján azonban 1357-ben is fizetséget utaltak ki egy ilyen jellegű kardért, ez tűnik az első olyan megszentelt kardnak, amelyről konkrét adatot mutat fel a kutatás. Az első biztos megajándékozottként Eugén Müntz és Kalmár János Anjou Lajos herceget nevezi meg 1365-ből, megrendelője V. Orbán pápa,¹³ míg Moroni biztosra mondhatóan legrégebbi jelöltként Fortiguerra Fortiguerrit nevezi meg, aki VI. Orbán pápától kapta a kardot 1386-ban.¹⁴ Mivel Müntz bizonyítékait forrásokból nyeri,¹⁵ hihetünk az általa meghatározott korábbi dátumnak. Azonban, mivel az 1357-es bejegyzés is egyértelműen jelöli, hogy a kardot és süveget is a karácsonyi miséhez kapcsolódóan rendeli meg, biztonsággal használhatjuk ezt a legkorábbi igazolt dátumként.¹⁶ Müntz előzetes kutatásai a pápai díszkardokról kivételesen jó alapot nyújtanak a kutatásnak. A három részletben megjelent, pápai díszkardokról szóló összefoglaló cikksorozata¹⁷ mellett kiváló forrásfeldolgozásaiban is olvashatunk tőle a pápai udvar művészeti mecenetúrájáról.¹⁸

Ha kezdetként az 1357-es, végnek pedig az 1825-ös évszámot vesszük, akkor a pápai díszkardok száma akár 500-ra is rúghatna, azonban nem vagyunk ilyen szerencsések. A teljes anyag körülbelül 6%-a maradt meg, azonban ez csak a jelenlegi ismereteink szerint van így. További kutatásokkal akár újabb példányok beazonosítása is lehetséges mind a források, mind pedig az autopszia alapján.

A pápai díszkard meghatározása

A kutatás elsődleges nehézsége, hogy a tárgycsoport nincs pontosan definiálva. Nevezik megszentelt kardnak, pápai díszkardnak, karácsonyi kardnak; ez utóbbi elnevezés valamelyest

¹⁰ BURNES 1969: 162.

¹¹ MORONI 1854: 39–61.

¹² WARMINGTON 2000: 98.

¹³ KALMÁR 1958: 10.

¹⁴ BURNES 1969: 160.

¹⁵ Az információt Müntz a Vatikáni Apostoli Levéltár anyagában az *Introitus Et Exitus Camera Apostolicae* 1365-re vonatkozó anyagában találta meg, és ekképpen hivatkozza: Archives scrètes du Saint-Siège, Int. et Exit. Cam. 1365, no 302, fol 50 v, Cf. Reg. 317, fol 99.

¹⁶ SCHÄFER 1914: 642.

¹⁷ MÜNTZ 1890; MÜNTZ 1889.

¹⁸ MÜNTZ 1882; MÜNTZ 1898.

pontosítja a kard szerepét, azonban véleményem szerint a legelegánsabb megnevezés a pápai díszkard. Ez a megnevezés azonban félrevezető lehet, mégpedig azért, mert azt sugallja, hogy önmagában kell értelmezni, ezért kiemelten fontos, hogy jelezzük, hogy a fegyver csak egy eleme a megszentelt kard és süveg tárgye gyűttesének.

A kardokról készült publikációk sora ugyan leírja, hogy a kard egy pápai ajándék része, és a tényt, hogy a pápa megszentelte, azonban nem kerül meghatározásra, hogy van-e bármilyen kritériuma annak, hogy egy kardot pápai díszkardnak nevezhessünk. Amennyiben nem pontosítunk az általában hozott feltételeken, akkor a fő pont a pápa általi adományozás, valamint a tény, hogy a tárgy egy megáldott díszkard. Azonban ez nem elég önmagában egy tárgykör behatárolására, így mindenképpen szükség van egy pontosabb definíció és kritériumrendszer megalkotására, ugyanis ez a kifejezés használható számos olyan kardra is, amely nem képezi a vizsgált tárgykör részét, mint például a bécsi Kunsthistorisches Museum gyűjteményében található Ercole dei Fideihez köthető, HJRK A 453 és HJRK A 454-es leltári számon nyilván tartott kardok, melyeket I. Miksa, később V. Károly német-római császár kapott ajándékba II. Gyula pápától 1509-ben.¹⁹

Formájukban és készítési idejükben is eltérnek a Szent Szilveszter- vagy a X. Nagy Szent Gergely-rend kardjai, mégis meg kell jegyeznünk, hogy nem képezik a tárgykör részét. Ezek az értékes kardok az itáliai *spada di lato* formát követik, hosszú, vékonyodó pengével. Markolatuk általában gyöngyházzal berakott és arany elemekkel díszített. Annak ellenére, hogy egyes kritériumok teljesülnek — tehát a pápa megszentelte, majd elajándékozta azokat —, első ránézésre is megállapítható, hogy nem képezik a tárgykör részét, ezért további kritériumként az átadás ceremóniáját is figyelembe kell venni.

A kardokon végigtekintve, láthatjuk, hogy egy jellegzetes formát követnek, mely a hosszúkardokra vagy kétkézes kardokra jellemző, és vannak bizonyos elemek, melyek szinte minden példányon visszatérnek. A legfontosabb kritérium, hogy mindenképp a süveggel és övvel együtt adták át, ugyanis az ajándék szimbólumrendszere egységként értelmezendő. Tehát ezeknek az alapvető kritériumoknak kell teljesülniük ahhoz, hogy egy díszkardot bevehessünk a tárgykörbe:

1. Pápai megrendelésre készül a megszentelt kard és süveg részeként.
2. Az együttes fontos szerepet tölt be a karácsonyi misén, és a pápa is ekkor szenteli meg.
3. Az átadásnak vagy a karácsonyi misén kell történnie, vagy a szertartás megismétlésekor, *extra curiam*.
4. A kardnak meg kell felelnie bizonyos formai követelményeknek, és tartalmaznia kell az állandósult elemeket.

¹⁹ Ezek a kardok Szent Péter Lovagjaivá avatták az említett két császárt, amely ekkor még szabályzat és alapító okirat nélküli kiváltságos rend volt, csak később, 1520-ban vált tényleges pápai lovagrendd. Bár a kardokat valóban a pápa szentelte meg és ajándékozta el, nem tekinthetők a tárgykör részének. Az 1509-es dátum miatt azonban sokáig II. Ulászló kardját I. Miksa császárhoz kötötték a rajta szereplő datálás miatt, mely szintén az 1509-es számot fedi. A kardok az online katalógusban:

HJRK A 453: <https://www.khm.at/objektdb/detail/372850/?offset=107&lv=list> (2026. május 14.)

HJRK A 453: <https://www.khm.at/objektdb/detail/510794/?offset=14&lv=list> (2026. május 14.)

Jelenleg 30 darab²⁰ kard él a köztudatban pápai díszkardként, azonban ezek közül nem mindegyik felel meg az összes kritériumnak, így mindenképp fontos a tárgykör revíziója a fentebb említett szempontok szerint. Fontos leszögezni, hogy jelen tanulmányban a pápai díszkard alatt azt a 29 kardot értjük, mely a fenti kritériumok közül mindnek megfelel. A fent említett kritériumok abban is segítenek, hogy a tárgykörhöz esetleg tévesen csatolt kardokat kizárhassuk. Véleményem szerint a 30 kard közül egy kard kizárható, egy pedig komoly kérdéseket vet fel a tárgyi önazonosság terén, mely esetben figyelembe kell vennünk a tárgy történeti voltát, így nem vethetjük el egyértelműen jelenlegi formáját. A fennmaradt példányok közül egyet magyar uralkodó kapott, ez II. Ulászló kardja, amely az egyetlen fennmaradt példánya a magyar uralkodóknak ajándékozott kardok közül. A magyar vonatkozású kardok táblázata alább látható.

1. táblázat. Magyar vonatkozású pápai díszkardok

	Megrendelő	Tulajdonos	Év	A kard utóélete
1.	XXIII. János ellenpápa	Zsigmond király	1414	nincs adat
2.	IV. Jenő	I. Ulászló király	1443	Elveszhetett a várnai csatában
3.	II. Pál	I. (Hunyadi) Mátyás király	1471	nincs adat
4.	II. Gyula	II. Ulászló király	1509	A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe került be
5.	XIII. Gergely	Báthory István magyar főnemes (lengyel királyként)	1580	Csak a penge maradt fenn, a krakkói Wawel gyűjteményében

A kard és süveg karakterisztikája

A megszentelt kard és süveg fennmaradt példányait felsorakoztatva, első szemrevételezés után is kijelenthető, hogy a tárgye gyűttes megjelenése mögött mindig is rejtett egyfajta tudatosság. A pápai ajándék elkészítésének voltak alapvető formai elemei, melyek szinte minden fennmaradt példányon azonosíthatóak, már a legkorábbi példányokon is, mint például II. János kasztíliai király kardja 1446-ból. Amennyiben nem, az többnyire az egyes részek cseréjének eredménye, mint például X. Bogiszláv kardjának esetében. Előfordul Caesare Borgia pápai díszkardnak tulajdonított *cinquede*a esetében, hogy a kard teljesen eltér a megszokottól, de ebben az esetben erősen vitatható, hogy mint pápai díszkard a megszentelt kard és süveg tárgye gyűttesének eleme lett volna, így nem tekintem a tárgykör szerves részének.²¹

A kardok hüvelyének famagját sötét színű, többnyire vörös vagy fekete bársonnyal vonták be, melyre áttört mintájú, trébelt aranyozott ezüst vagy egyéb fémlemezről készült borítást helyeztek teljes hosszában, az áttört mintának köszönhetően pedig a lemezen átsejlik a bevonóanyag eredeti színe is. Ezt a trébelt lemezt többnyire növényi ornamentika díszíti, mely az adott korszakra vagy a megrendelő pápára jellemző elemekkel van kiegészítve. Míg a II. Gyula által megrendelt kardokon megjelennek a della Rovere családra utaló makkok, ami jól megfigyelhető II. Ulászló kardján is, addig a Borgia pápa, VI. Sándor által X. Bogiszlávnak ajándékozott kardhüvelyen — amely mára sajnos elveszett, de rendelkezünk róla több fotográfiával és rajzzal — egyértelműen a Borgia bika jelenik meg. Az áttört lemezen kívül zománcozott vagy vé-

²⁰ A 30 darab pápai díszkardként számontartott fegyvert az 1. számú melléklet listázza, melyben a megjelölt tétel jelöli a véleményünk szerint a tárgykörből kivonandó kardot.

²¹ Erről hosszabban: MÉSZÁROS 2023.

sett elemek is megjelennek a pápaság szimbólumával és családi címereivel vagy mottójával. Ez utóbbi III. (Idősebb) Vilmos felső-hesseni tartománygróf kardján is megfigyelhető.

A pengéket gyakran spanyol vagy katalán mesterektől rendelték meg előre,²² a pápai ötvös számos esetben csak a gravírozásért felelt, ezt a forrásokban feljegyzett megrendelt munkálatokból tudjuk. A pengetőveken gyakran megjelenik Szent Péter és Szent Pál alakja, majd lettük felirat vezet a pengevéjat mentén körülbelül a penge kétharmadáig. Ezt a feliratos részt lezárandó pedig egy medalionban változó motívumok, leggyakrabban rozetták vagy Krisztus hajója látható.

A feliratok gyakran eltérőek, így leírásakor ezeket a péteri vagy a páli oldal felirataként szükséges jelölni. A legkorábbi példányokon egy egyszerű dedikációs feliratról van szó, mely a pápa nevét és pontifikátusának évét tartalmazza, mint például II. János kasztíliai király és Francesco Foscari velencei dózse kardján, ezeken még nem jelenik meg Szent Péter és Szent Pál alakja. A szentek először Ludovico Bentivoglio 1454-ben készült kardján jelennek meg. Bár így különbséget tehetünk a penge két oldala között, a feliratok még megegyeznek. Az első példa a különböző feliratokra Christofor Moro 1462-ben készült kardja, azonban ezen a szentek nem kerülnek megjelenítésre. Sajnos a fennmaradt példányokban egy 26 éves hiátust találhatunk, azonban a következő, már érettebb időszakhoz tartozó példányon, mely Inigo López de Mendoza 1486-ban készült kardja, a keresztény közösségek védelmére felszólító felirat olvasható, melyek részletei a koronázási vagy lovaggá avatási ceremóniák szövegeire emlékeztethetnek. Hasonló feliratokat tartalmaz III. (Idősebb) Vilmos felső-hesseni tartománygróf kardja is, mely 1490-ben készült. X. Bogiszláv 1497-es kardját sajnos a tárgyi önazonosság kérdése miatt ki kell hagynunk a pengék megvitatásából.²³ Így pedig elérkezünk IV. Jakab skót király, II. Ulászló és Svájc pápai díszkardjához, melyeket testvérpéldánynak tekinthetünk. Mindhárom kardon megjelenik Szent Péter és Szent Pál alakja, azonban a feliratok már a korai példányokéhoz hasonlóan csak a megrendelő, II. Gyula pápa nevét és pontifikátusának megrendelésévi évét tartalmazzák. Ez a gyakorlat pedig végig látható a későbbi pengéken is, megmaradnak a dedikációs feliratok, azonban Szent Péter és Szent Pál alakja a későbbi darabokon nem minden esetben mutatkozik, azonban egyre erőteljesebben megjelenik a növényi ornamentika, mely a pengék aranyozott részét díszíti. Francesco Morosini kardján pedig a szenteket már VIII. Sándor pápa családi címere váltja fel.

A markolatok szintén domborított lemezből készültek, középen már kezdetektől vékony gyűrűvel vagy a korabeli kelyhek és kandeláberek szárát díszítő elemmel, nádusszal osztottak, melyek számos formát vehetnek fel az egészen tárcsaszerűtől a párna formán át akár a gömböseszerűig. A markolatgombot pedig szintén zománcozott lemezek díszítik, de ismerünk egy példát kalcedonkristály markolatgombra III. Albert brandenburgi választófejedelem kardjáról, ám ezt lecserélték, és csak rajzi dokumentáció maradt fenn róla.²⁴ A markolatok teret adnak az ötvösművészek tehetségének kibontakoztatására. A markolatgombok és keresztvasak hamar szembetűnő változásokon mennek keresztül, melyek nem feltétlenül az adott korszakban jellemző tipológiai formákat követik. Míg II. János kasztíliai király kardjának keresztvasa

²² YRIARTE 1886: 181.

²³ A kard egyfajta „Thészeusz hajója”; mára egyetlen eleme sem numerikusan azonos a misén megszentelt karddal, azonban történeti tárgy lévén a változások által forrása ön maga történetének.

²⁴ LESSING 1895: 137.

az Oakeshott-tipológia alapján kiválóan leírható a korszakra jellemző O-11-es típussal, és III. (idősebb) Vilmos felső-hesseni tartománygróf kardjának keresztvasa az O-8-as típussal, addig a többi kardnál, melynek még szintén eredeti keresztvasa maradt fenn, olykor dinamikus, a penge felé ívelő növényi motívumokkal kialakított, zoomorf vagy antropomorf keresztvasak a jellemzőek, de a pápai insigneák és az angyalok is előfordulnak. Itt fontos megemlíteni, hogy a fennmaradt példányok között számos darab keresztvasán delfinmotívum jelenik meg. Majd ezt váltják a fantasztikus, növénybe hajló antropomorf lények, és végső formában éri el az angyalokat. Megfigyelhető egy egyértelmű ív a funkcionalitástól a dekoratív jellegig. A markolatok osztása egyre drámaibbá válik, tetőpontját az 1480-as évektől éri el, majd a 16. század második felére a markolat osztása a kétkezes kardok (*montante*, *zweihänder*) markolat kialakítására kezd hasonlítani egy rövid ideig, azonban kevés az arányos markolat kialakítás. Erre az átmeneti időszakra kiváló példa II. Ferdinánd osztrák főherceg két kardja. Az uniformitást és a kialakult, állandó mintát kiválóan mutatja, hogy a két kard megrendelése között ugyan eltelik 14 év, mégis szembetűnő a hasonlóság. A 17. századhoz közelítve a dinamikusan hajló, aszimmetrikus növényi ornamentika már III. (Sobieski) János lengyel király kardján is megfigyelhető, már a kard nézete is átfordult. Végső soron azt figyelhetjük meg, hogy a markolat egyre inkább egy, a kardtól szinte független kisplasztikává válik, és olykor a nézete is átfordul, mint például Francesco Morosini velencei dózse kardján, ahol a kard föld felé néző hegyétől fölfelé haladva az angyalok és felfelé futó indák között fáklyák, páncélok és bőségszaruk közt emelkedik fel a pápai tiara és a keresztbe tett kulcsok motívuma, a pápa szinte piedesztálom elhelyezkedő, családi címere felé. Az egyre erőteljesebb ornamentális elemek a 17. század végére már már öncélúnak mondhatók.

A kardhoz tartozó övet szintén a pápai jelvények és az aktuális pápa családi címere díszítik, többnyire vörös és aranyszálból szőtt selyembrokátból készülnek, a csatokat is aranyozták, valamint az öv lyukait is ötvösmunkák díszítik. A lyukak díszei számos esetben leveleket vagy apró rozettákat formálnak. Az övcsatokat is gyakran díszítik zománcozott elemek, ám ezeket van, hogy korábban készítik el, és akár stílusban, korban és alkotóban is eltérnek a kardoktól, összességében a megmaradt öveken nem mutatható ki jelentős változás, leszámítva az ötvösművészet mindenkori ízlésének követését.

Nagyon kevés maradt fenn a kardhoz járó megszentelt süvegek közül, azonban a pontosan meghatározott ikonográfiájuk miatt tudhatjuk, hogy hozzávetőlegesen hogyan néztek ki. Erre jó példa I. Ferdinánd Habsburg főherceg süvege 1567-ből, amely a legrégebbi fennmaradt példányok közé tartozik. A vörös — esetenként sötétzöld vagy fekete²⁵ — bársonysüvegek egyes leírások szerint hermelinprémmel voltak szegélyezve, ahogy ez III. (Sobieski) János lengyel király süvegén is látható. Ezt a süveget 1674-ben áldotta meg X. Kelemen pápa, de csak 1683-ban került átadásra. Ez a kard és süveg együttes a mai napig is a krakkói Wawelben található.²⁶ A süveg hátuljáról két díszes szövésű szalag lóg le. Tetején aranyfonallal hímzett, gyöngyökkel varrt napmotívum, jobb oldalán gyöngyökkel hímzett galamb látható a Szentlélek szimbólumaként.

²⁵ BURNES 1969: 162–163.

²⁶ LILEYKO 1987: 126–127.

További képi ábrázolások is fennmaradtak a süvegről, a legkorábbi példányokhoz időben közel járó süvegről a lehető legközelebbi képet a Svájc számára készített kardot kísérő, kiváló minőségű zászlógyűjteményről, az úgynevezett Juliusbanner zászlócsopotról láthatjuk. A zászlók érkezését és átadását hatalmas ünnepekkel fogadták, ezeket pedig számos metseten dokumentálták. Ilyen például az 16. századi metszet is II. Gyula pápa heroldjaival, mely a korban legközelebb eső, hitelesnek tekinthető ábrázolás a süvegről és a kardról.²⁷ A képen két herold látható, mindkettő zászlót tart a kezében, melyeken keresztezett kulcsok láthatók, a bal oldali herold zászlóján valószínűsíthetően kardhegyre ültetett süveg, a jobb oldalin a pápai tiara látható még. Mindkét férfialak teljes páncélt visel, egyik lábuk középre, a másik a néző felé fordul. A bal oldali férfi kezében a Svájc által kapott kardra hasonlító fegyver látható, azonban a delfinek törzse nem a penge, hanem a markolat felé fordul. A jobb oldali férfialak kezében díszes süveg látható, mely aránytalanul nagy. Széles sávban szörmeperem keretezi. A süveg tetején a gyöngyökből készült, kiemelkedő díszítés alól napsugarak futnak lefelé, a süveg elején pedig fehér galamb látható. A fejfedő formája így jól láthatóan nem ment át szembetűnő változáson az elmúlt évszázadokban. Azonban kiválóan beleillik a prominens férfiak által preferált fejfedők divatjába, ahogy azt Anselmo Solerio is vizsgálja, valamint Paolo Pinti is foglalkozik vele a megszentelt kard és süvegről szóló cikkében.²⁸

A pápai díszkardok funkcionális változásai a forma függvényében

Funkció és forma

Mivel a tanulmány középpontjában a megszentelt kard és süveghez tartozó kardok állnak, így elengedhetetlen áttekinteni a tárgykör elemeinek megfeleltethető fegyverformákat a kardok technikai leírásának megismeréséhez. A kardtípusok behatárolása általában egyszerű feladat, a használatból eredő arányok és formák mentén írhatók le az egyes darabok a megszokott tipológiákkal. A pápai díszkardok esetében azonban a fenti fejezetben leírtakból következően az idő előrehaladtával fokozatosan áthelyeződik a hangsúly a dekoratív elemekre. Egy pusztán harci funkciójú fegyver leírásához matematikai adatok és a tipológia ismerete is elégséges lehet, amennyiben az nem rendelkezik valamilyen különleges elemmel vagy díszítéssel. Ezzel szemben a pápai díszkardok a ceremonális fegyverek közé sorolhatók, így funkcióját nem lehet csupán egy rétegben vizsgálni.

Visszatérve a korábbiakban Oakeshottól idézett költői definícióra, mely szerint a kard „vonal és arány szigorú tökéletessége”, fel kell tennünk a kérdést, hogy az ismert tárgyi anyag arányai szerint mely kardtípusokba sorolható be. Mivel az egyes típusok arányai a lehető leg-hatékonyabb használatot segítik elő, így nem vizsgálható a funkció a forma nélkül. A kardok felméréséhez nagyon nagy segítséget nyújt a visszafejtéses módszer, melynek egyik úttörője Peter Johnsson, aki egy geometrikus elméletet dolgozott ki. Eszerint a kardok megalkotásának

²⁷ Johannes Stumpf: *Schwytzer Chronica* (VD 16 S 9866), 1548-as krónikájában megtalálható a kép, melynek online változata itt érhető el: <https://www.e-rara.ch/zuz/content/zoom/1527589> (2026. május 14.)

²⁸ Anselmus Solerius Cemeliensis néven adatta ki *De Pileo, caeterisque Capitis Tegminibus tam Sacris, quam Profanis* című munkáját. A kiadvány szerint Sumptibus Andreae Frisii által 1671-ben, így a megszentelt süvegekkel való ábrázolása egykorú forrásnak is tekinthető.

tökéletes harmóniában kell lennie a tervezett használattal, így rögzült geometriai szerkesztést igényel. Ezt a visszafejtésen alapuló módszert az utóbbi évtizedben számos alkalommal sikeresen alkalmazták.²⁹ A visszafejtéses módszerre azért volt szükség a kutatásban, mert korabeli források a fegyverek elkészítési módjáról csak elhanyagolható számban maradtak fenn. A kardok használatából azonban tudjuk, hogy kényes egyensúllyal kellett őket megalkotni, ami természetesen elérhető korábbi mesterek munkáinak pontos másolása alapján is, viszont pont a használatból adódóan fontos, hogy a testarányokat is kövesse. Ezekhez ismét a korábban már idézett Philippo Vadi traktátusában olvashatjuk, hogy a keresztvasnak és a markolatnak egyforma hosszúságúnak kell lennie, mely nem lehet nagyobb az alkar hosszánál³⁰. Ez a testarányokon és geometrián alapuló vívásszemlélet a későbbiekben az úgynevezett verdadere destrezában fejlődik tovább.

Ha Vadi intelmeit és Oakeshott tipológiáját egyaránt figyelembe vesszük, a kardok markolatának mérete általában kétkézes forgatást tenne lehetővé, ez a forma és arányrendszer a másfélkezes vagy kétkézes kardokra jellemző. A tipológia figyelembe veszi a penge formáját, a markolat hosszát és a pengéhez viszonyított arányát, valamint a keresztvas méretét. A markolatgomb és keresztvas formáinak külön tipológiája van. Látható azonban, hogy a penge és markolat aránya dominálja a tipológiát.³¹

A pápai díszkardok eddig ismert corpusának darabjai az Oakeshott XIIa, XIIIa, XVa, XVIa, XVII, XVIIIb, XVIIIc, XX és XXa típusainak feleltethetőek meg, a pontos azonosításhoz azonban pontos mérésekre van szükség, majd a mérések adatai alapján kiszámolható a kardok geometrikus aránya, amelynek ismerete és a típus területi paramétereivel való összevetése lehetővé teszi a pontosabb kategorizálást. A típusok élő nyelvben való megnevezései, a hosszúkard és a kétkézes kard, két teljesen más funkciójú fegyvert jelöl, melyek között már az 1540-es *Masters of Defence* versenyen is különbséget tettek, azonban pápai díszkardként mindkét forma előfordul.³² Ez tehát egyértelműsíti, hogy a kardokat érdemesebb tipológiai kóddal leírni. A korábbi fejezetben azonban megbizonyosodhattunk arról, hogy a vizsgált tárgykör csak nagyon csekély mértékben írható le a fegyvertörténet eszköztárával. Ez azzal is magyarázható, hogy a többretegű funkcióban a fegyverjelleg másodlagos, fontossága eltörpül az elsődleges funkcióval szemben, mely a megszentelt kard és süveg karakterisztikájából eredő szimbolikus jelentés. Itt ismét vissza kell térnünk a díszfegyverek egy másik kategóriájához, a votív fegyverekhez, melyek pusztán alaki egyezést mutatnak a valós fegyverekkel.³³ Ha a pápai díszkardokat nem csak ceremoniális, de votív fegyvereknek is tekintjük, világossá válik, hogy sokkal inkább értelmezhető az ereklétartók, úrmutatók és más liturgikus tárgyak körében, melyek az ötvösművészet hasonló minőségű remekei.

²⁹ <https://swordreflections.com/notes/the-making-of-a-long-sword/> (2026. május 14.)

³⁰ Philippo Vadi *Arte gladiatoria dimicandi* című traktátusa online is olvasható mind átiratban, mind fordításokban: http://www.middleages.hu/english/martialarts/treatise_database.php?treatise_id=737 (2026. május 14.)

³¹ A tipológia könnyebb megértéséhez javaslom: <https://albion-swords.com/articles/oakeshott-typology.htm> (2026. május 14.)

³² STRUTT 1801: 211.

³³ COWPER 2006: 23–26.

A kard és süveg szimbolikus funkciója a karácsonyi liturgiában

Ha szigorúan vesszük, a kard önmagában is szimbolikus erővel bír. A 12. század második felében bekerült a koronázás kellékei közé, így a királyi hatalmat jelképező szimbólummá vált a keresztény kultúrkörben is,³⁴ de már asszír királyok is használták hatalmuk jelképekül a kardot.³⁵ Az igazságosság, mértékletesség és ítélkezés szimbólumává pedig a reneszánsz idejében vált. Azonban a művészetben is számos jelentéssel bír a fegyver megjelenítése. A keresztény ikonográfiában a végítélet napján az Úr szájából is kétélű kard csap elő, valamint lélekmérő Szent Mihály arkangyalt is kivont kard és mérleg alapján azonosítjuk, Szent Péter pedig két kardot tesz Jézus elé az Olajfák-hegyén (Lk 22,38)³⁶ ezen felül a kard még a mártírszentek jelképe, de Mária szívében is hét kard fúródik át, hét bánatát jelképezve.³⁷ Szintén a kard szerepel a hatalom szimbólumaként az I. Geláz pápától származó két kard elmélet fókuszában is. Elméletét két kardra alapozza, miszerint a világ kormányzását két hatalom végzi: „auctoritas sacra pontificum” mely a pápai hatalom és a „regalis potestas”, a világi, avagy királyi hatalom.

Sorba véve a kard és süveg együttesén megjelenő egyes szimbólumokat, megállapíthatjuk, tudatos koncepció van azok között. Illetve azt is, hogy a korai példányoktól időben előre haladva kimutatható egy egyértelmű fejlődés ebben a koncepcióban. Haladjunk tehát fentről lefelé és időrendben. Bár a megszentelt süvegből csak csekély számú darab maradt fenn, számos ábrázoláson áll rendelkezésünkre, hogy tanulmányozzuk megjelenését, így azonban egy egyértelmű fejlődést meghatározni nem lehetséges. A süveg tetején megjelenik a napkorong, mely utalhat Krisztusra is, megtestesülésének misztériumát jelképezve, melyet a karácsonyi misén ünneplünk,³⁸ emellett Isten dicsőségének kifejezője, a Szentlelket jelképező galambbal együtt pedig a Szentháromságot jeleníti meg. A nap emellett kifejezetten az Úr védelmező természetét jeleníti meg,

„Mert nap és pajzs az Úr, kegyelmet és dicsőséget ad az Isten. Nem vonja meg javait az Úr azoktól, akik feddhetetlenül élnek.” (Zsolt 84,12)³⁹

Mivel a megszentelt süveg nem ment át jelentős ikonográfiai változáson, így ez az elem állandó maradt, szimbolikus jelentésével is a karácsonyi liturgiához kötődve.

A pengén megjelenő dedikációs feliratok a korai daraboknál is megjelennek, viszont a 14. század második felétől már nem pusztán a megrendelő pápát és a megrendelés évét tartalmazzák. A keresztény közösségek védelmezőjévé, bajnokává teszik a kard tulajdonosát. A kard ceremoniális nézete, mely szerint a kard hegye a ráültetett süveggel az ég felé néz, hozzáad egyfajta vertikálitást, ezáltal hierarchiát a szimbólumok olvasatához. Szent Péter és Szent Pál alakja, kik a katolikus egyház alappilléreként és annak képviselőjeként állnak⁴⁰ attribútumaikkal a penge két oldalán, valamint a némely alkalommal megjelenő bárkamotívum — valószí-

³⁴ WARMINGTON 2000: 96.

³⁵ HALL 1997: 87.

³⁶ SEIBERT 1986: 164–165.

³⁷ HALL 1997: 88.

³⁸ WARMINGTON 2000: 109.

³⁹ <https://www.biblegateway.com/passage/?search=Zsolt%C3%A1rok%2084%3A12&version=NT-HU> (2026. május 14.)

⁴⁰ SEIBERT 1986: 264.

nűsíthetően a hajó, melynek kormányosa Krisztus, és az apostolok eveznek benne⁴¹ a kardot az isteni hatalom közvetítőjévé teszi, mely közvetítő az egyház alappilléren nyugszik. Bár a kardokat ajándékozásra szánták, mégis a megrendelőt reprezentáló jelvények jelennek meg, mégpedig a keresztezett kulcs és a pápai tiara, melyek egyértelműsítik, hogy a kard és minden, amit az képvisel, a pápa akaratából került az adott személyhez. A bővebb feliratok, melyek a hit védelmezőjévé avatják a kard forgatóját, szintén a pápa nevét tartalmazzák, ezzel is hangsúlyozva, hogy az a hatalomátadást (*translatio potestas*), melyet a kard viselése jelképez, kizárólag a pápának áll hatalmában közvetíteni. A vertikálitást és a hatalom áramlását erősítik az 1480-as évektől megjelenő figurális keresztvasak, melyeken a megjelenő delfinek, antropomorf lények és a legkésőbbi példányokon angyalok egyfajta *pszükhopomposz*ként vannak jelen, közvetítve a hatalom forrása és annak fogadója között. Ez a vertikális hierarchia Inigo López de Mendóza kardjában, valamint II. Ulászló király kardjában és azok testvérpéldányaiban teljesebben ki a leglátványosabban.

A megszentelt kard és süveg tárgye gyűttes elemeinek, bár külön-külön is rendelkeznek önálló jelentéssel, szimbólumrendszere mindenképpen együtt értelmezendő, ugyanis az együttes elemi egységet alkotnak. A két tárgy a hatalmat két különböző aspektusból jelképezi: míg a kard az aktív, cselekvő védelem tárgya, a pápai hatalom időleges kiterjesztése, addig a süveg fentről áramló, isteni védelmező hatalom megtestesítője. Roppant érdekes, hogy mire a szimbolizmus kiteljesedik, a pengék felirataiból eltűnik a keresztény közösségek védelméről szóló rész, és csak a megrendelő pápa és pontifikátusának éve marad meg. Nem sokkal ez után pedig az ekkorra kiteljesedett koncepció is háttérbe kerül.

Az ikonográfiai koncepció világos kommunikálásához kiemelkedően fontos, hogy a kard és süveg a megfelelő ceremoniális nézetben kerüljön értelmezésre, ez azonban az idő előrehaladtával elhomályosodik. A ceremoniális nézet ugyan nem, de a kardok dekorációja átfordul, ezzel felborítva az eredeti koncepció hierarchiáját.

Paradigmaváltás

A pápai díszkardok formai és funkcionális vizsgálata alapján megfigyelhető, hogy a karakterisztikus változásokkal a funkció is folyamatosan változik. Az almától kezdve már a forrásokban is lekövethető, hogy a megszentelt kard és süvegnek elsődlegesen a liturgiában betöltött szerepe jelenik meg, majd áthelyeződik a hangsúly a kardokért utalt fizetségre és a rajtuk dolgozó ötvösökre. A 15. század második felétől precízen rögzítésre került a pápa által patronált ötvösök és munkája. Egyre prominensebb helyet kapnak művészeti szintéren, és egyre nagyobb kiváltságokban részesülnek. 1509-ben saját céhet is alapítanak önálló templommal, melyhez maga II. Gyula pápa adott engedélyt.⁴² A pápák szolgálatában álló ötvösök között olyan mestereket találhatunk meg, mint Ercole dei Fideli, akinek metszett és aranyozott *cinquedeai* a legismertebb díszfegyverek közé tartoznak, Caradosso Foppa, aki Hunyadi Mátyás budai udvarában is alkotott,⁴³ valamint Domenico da Sutri, aki II. Ulászló pápai díszkardjának és testvérpéldányainak ötvöse, és Caradossoval együtt ő is részt vett a római aranyműves céh

⁴¹ SEIBERT 1986: 114.

⁴² BUNT 1926: 2.

⁴³ BALOGH 1985: 358.

alapításában.⁴⁴ Az egyre aktívabb és tehetségesebb mesterek megjelenése a pápai udvarban folyamatosan emelkedő minőséget jelentett, amely mindig az ötvösművészet kiemelkedő darabjai közé emelte a pápai díszkardokat, folyamatosan követve az aktuális irányzatokat.

A megszentelt kard és süveg II. Gyula pontifikátusának idejére a pápai tiara után a második legfontosabb alkotássá nőtte ki magát. Ilyen presztízsű diplomáciai ajándék pedig kiváló eszköz volt a politikai befolyásolásra, ugyanis az épp aktuális jelölt vagy szívességet tett a pápának, ezáltal értékes szövetségesnek bizonyult, vagy a pápa ezzel igyekezett mintegy megvásárolni a szövetséget, ahogy ez II. Ulászló esetében is történt. Ha egy uralkodót jelöltek egy ilyen kard tulajdonlására, az egyértelműen felértékelte helyzetét a Pápai Állam szemében, ami akár azt is eredményezhette, hogy annak követe akár több helyet is előre ugorhatott a pápai precedencialistán.⁴⁵ Ehhez párosult II. Gyula, az úgynevezett „harcos pápa” politikai ambíciója is. A megrendelt kardok kijelölt tulajdonosai között számos olyan uralkodó is volt, akiknek támogatására számított a Velence-ellenes törekvéseiben.⁴⁶ A Signoria expanziója és kereskedelmi kapcsolata az Oszmán Birodalommal alapot adott egy elmérgesedő konfliktusra, melynek rendezéséhez számos szövetségest kellett maga mellé állítania. Az ilyen szövetségek kialakítására törekedve a megszentelt kard és süveg ajándékozásának gesztusa eredeti funkciójának ellentétévé vált. Az eddigi hatalomáramoltatás és védelem helyett politikai szövetségek kötésének eszközévé vált az egykor fő funkciójában ceremoniális tárgyegettes, mely a keresztény közösségek védelme helyett a Velence-ellenes állásfoglalásra motiválta annak tulajdonosát. Az 1508-ból, amikor a Cambrai-i Liga megalakult, nem rendelkezünk információkkal azt illetően, hogy a karácsonykor megszentelt kardot kinek ajándékozta a pápa, vagy egyáltalán sor került-e ajándékozásra, de a korábban megemlített Szent Péter lovagjainak kardja, melyet I. Miksa német-római császárnak és unokájának ajándékozott, hasonlóan a szövetség építését szolgálta.

Velence 1508. március 27-i kiközösítése után II. Gyula egyre vehemensebb politikát folytatott, melynek II. Ulászló magyar király is részese lett. A szankciók ürügyeként az Oszmán Birodalommal folytatott kereskedelmi tevékenységet használta fel, azonban a valós ok az Itália északi részén történt terjeszkedés volt. Az 1509-ben megáldott díszkardot II. Ulászló az 1510-es tatai országgyűlésen egy *extra curiam* ceremónián vette át, azonban mire a kard Tatára ért, a pápa szövetségét már Velence élvezte.⁴⁷ A Svájci Esküszövetség kardját, amelyet II. Gyula pápa 1510-ben áldott meg, hatalmas ünnepségek és az úgynevezett Juliusbanner zászlócsoporthoz kíséretében adták át 1512-ben. A Szentszék és Svájc kapcsolata már 1506-ban elkezdődött a svájci

⁴⁴ https://www.nga.gov/collection/artist-info.2053.html?artobj_artistId=2053&pageNumber=1 (2026. május 14.)

⁴⁵ LAKATOS 2017: 137–172.

⁴⁶ A kitüntetett személyek listája:

1503: I. (Szép) Fülöp, Kasztília későbbi királya

1504: VII. Henrik angol király

1505: XII. Lajos francia király

1506: IV. Jakab skót király

1507: III. Károly savoyai herceg

1508: nincs adat

1509: II. Ulászló magyar és cseh király

1510: Svájci Esküszövetség

1511: Raimondo de Cardona nápolyi alkirály

1512: a pápa ekkor már halálos beteg, nem áldott meg díszkardot

⁴⁷ Lakatos 2010: 2–12.

gárda létrehozásával, ami a konföderáció hasznára vált. Mathäus Schiner 1510-ben megkötött egy öt évre szóló szövetséget a pápa és a Svájci Esküszövetség között. Egy rögzített évi járadék ellenében a tizenkét helység átvette a templom védelmét, és engedélyezte a pápának 6000 főig svájci zsoldos katonák toborzását. Az 1511 kezdetén az egész Felső-Itáliát birtokló Franciaországgal szemben elszenvedett vereségek után megindult egy teljesen váratlan téli támadás is, amely végül hadjáráttá nőtte ki magát. A hadjárat végül nem járt katonai sikerrel, azonban ennek köszönhetően a Svájci Esküszövetség, hogy végül II. Gyula a személye iránt tanúsított hűséget jutalmazta a megszentelt karddal és a szabad templomőrzői címmel.⁴⁸ Ez a paradigma-váltás a megszentelt kard és süveg funkciójában egyenesen a szimbolika változásához is vezetett.

Konklúzió

A pápai díszkardok történetének egy apró, de annál fontosabb szegletét vizsgálva, a bevezetésben megfogalmazott kérdések mentén vizsgáldtunk.

Első soron a pápai díszkardok adott korszakra jellemző tipikus fejlődésének kérdésére kell visszatekintnünk. A tárgyi anyagot áttekintettük, melynek folyamán leszűrhető egy egyértelmű fejlődés. A kardokat sokkal inkább az ötvösművészetben belül lehet értelmezni, egykorú alkotásokkal szembeállítva, melyekkel együtt a technika és az ornamentika egyaránt vizsgálható.

Bár a pengék ténylegesen jó minőségű acélból készült kardpengék, több esetben is éleztelenek, és egyértelmű, hogy nem használatra készültek. A markolat, a keresztvas és kardhüvely megformálása, azok aranyozott díszítése formailag gyakran közelebbi kapcsolatot mutat architektonikus elemekkel, mint a balluszterek vagy egyéb ötvösművészeti remekekkel, mint a kelyhek és monstranciák. Második kérdésünk alapján egyértelműen kijelenthető, hogy a pápai díszkardok tárgyköre sokkal inkább tükrözi az ötvösművészet prominens irányzatait, mint az aktuálisan kedvelt fegyverformákat. Bár mindkét terület mellett szólnak érvek, azonban mindenképpen szükséges egy összehasonlítás a két terület módszertana között. Ha csak a kardokat nézzük, a különböző vizsgálati módszerek tesztelése nélkül nem egyértelműen megítélhető, hogy a korai daraboknál merre billen a mérleg nyelve, azonban, ha az ajándék egészét nézzük, semmi kétség nincs afelől, hogy a művészettörténet tárgykörébe tartozik, és az egykorú műalkotások körében kell értelmezni őket. Mivel számos esetben a kardon kívül más elem nem maradt fenn, így csábítónak tűnhet, hogy az ilyen példányokat környezetükből kiragadva pusztán fegyverként értelmezzük, azonban elhamarkodott volna elvetnünk annak lehetőségét, hogy önmagában egy díszfegyver is lehet műalkotás. Mindemellett az egyik legfontosabb észrevétel, hogy pusztán tipológiai alapon elenyésző mennyiségben írhatóak le a kardok. A harmadik és talán legfontosabb kérdése a témának, hogy meghatározható-e egy konkrét pont, amikortól a pápai díszkardok élesen elválnak a tipológiával jól leírható formáktól, és az ötvösművészet olyan remekeivé válnak, melyek teljesen túlmutatnak eredeti funkciójukon. Bár az eltolódás a művészi igényesség felé folyamatosan látható, mégis kimutatható egy egyértelmű

⁴⁸ Senn 1993: 43–45.

ugrás az eltolódás mértékében az 1486-os kard után, mely a Domenico da Sutri által készített kardok megjelenésében tetőzik. Ez mind ikonográfiát, művészi virtuozitást és költségeket tekintve is egy kiteljesedést hoz, mely egybeesik a római aranyműves céh hivatalos megalapításával, amely a korszak legtehetségesebb mestereit vonzotta a pápai udvarba.

Ez az ugrás az alapvetően ceremoniális fegyvert a korábbi liturgikus funkciójától távolodva egyfajta diplomáciai ajándékká tette, mely a korábbi vertikális hierarchiát követő ikonográfia lassú elhagyásához vezetett. A megszentelt kard és süveg távolodásának kezdete a keresztény misztériumtól egyértelműen egybeesik II. Gyula pápa politikai ambícióktól fűtött uralkodásával, mely után a keresztény közösségek védelméről a személyes szövetségek formálására tevődik át a hangsúly. A keresztény rítustól való távolodás és a funkcióbeli változás végül a pápai díszkardok evolúcióját a diplomáciai ajándékok irányába terelte. Ez az elmozdulás indította el a forma fejlődését abba az irányba, mely a kardokat az alapvető kompozíció átfordulásával, a forma és technika dominanciájával a díszfegyverek ceremoniális típusa felől az önálló műalkotások irányába mozdította el, egy közegbe emelve a pápai díszkardokat a mindenkor ötvös-művészet mestermunkáival.

Melléklet

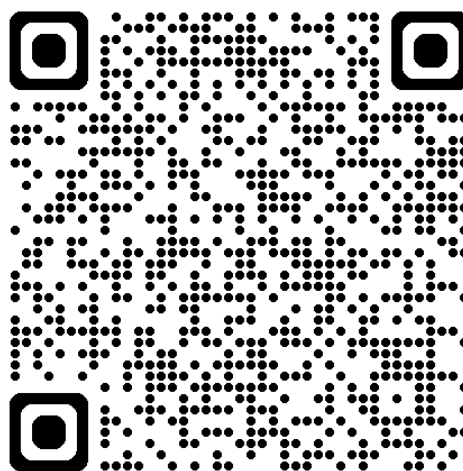
1. melléklet. A fennmaradt pápai díszkardok

	Megrendelő	Tulajdonos	Év	Őrzési hely
1.	IV. Jenő	II. János kasztíliai király	1446	Madrid, Real Armería
2.	V. Miklós	Francesco Foscari velencei dózse	1450	Velence, Palazzo ducale
3.	V. Miklós	Ludovico Bentivoglio bolognai követ	1454	Bologna, Museo Civico Medievale
4.	III. Kallixtus	IV. Henrik kasztíliai király	1457	Madrid, Real Armería
5.	II. Pius	III. Albert brandenburgi választófejedelem	1459	Berlin, Charlottenburg Schloss
6.	II. Pius	Christoforo Moro velencei dózse	1462	Velence Palazzo Ducale
7.	VIII. Ince	Inigo López de Medoza, Mondéjar I. márkija	1486	Madrid, Museo Lázaro Galdiano
8.	VIII. Ince	III. Vilmos felső-hesseni tartománygróf	1490	Kassel Museumslandschaft Hessen Kassel
9.	VI. Sándor	X. Bogislaw, Pomeránia hercege	1497	Bisingen, Burg Hohenzollern
10.	VI. Sándor	Cesare Borgia, Valence hercege	1500	Róma, Palazzo Caetani és London, V&A — kérdéses
11.	II. Gyula	IV. Jakab skót király	1506	Edinburgh, Edinburgh Castle
12.	II. Gyula	II. Ulászló magyar, horvát és cseh király	1509	Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum
13.	II. Gyula	Svájc	1510	Zürich, Landesmuseum Zürich
14.	VII. Kelemen	V. Károly német-római császár	1529	Madrid, Real Armería
15.	III- Pál	II. Fülöp spanyol király	1550	Madrid, Real Armería
16.	IV. Pál	II. Ercole d'Este, Ferrara hercege	1555	Benešov, Zámek Konopiště
17.	VI. Pius	II. Fülöp spanyol király	1560	Madrid, Real Armería
18.	IV. Pius	Habsburg Károly asztúriai herceg	1563	Madrid, Real Armería
19.	V. Pius	III. Fernando Álvarez de Toledo y Pimentel, Alba III. hercege	1566	n. a. (talán a Fundación Casa De Alba tulajdonában)
20.	V. Pius	II. Ferdinánd osztrák főherceg	1567	Bécs, Kunsthistorisches Museum
21.	XIII. Gergely	Báthory István lengyel király	1580	Krakkó, Wawel
22.	XIII. Gergely	II. Ferdinánd osztrák főherceg	1581	Bécs, Kunsthistorisches Museum

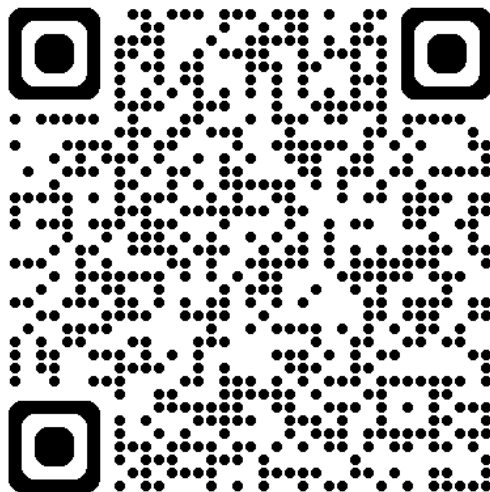
23.	XIV. Gergely	III. Fülöp spanyol király	1591	Madrid, Real Armería
24.	VII. Kelemen	III. Fülöp spanyol király	1594	Madrid, Real Armería
25.	VIII. Orbán	IV. Ulászló lengyel király	1625	Skokloster, Skoklosters slott
26.	X. Kelemen	III. Sobieski János lengyel király	1674	Krakkó, Wawel
27.	XI. Ince	III. Sobieski János lengyel király	1683	Krakkó, Wawel
28.	VIII. Sándor	Francesco Morosini velencei dózse	1689	Velence, Basilica San Marco
29.	XIII. Benedek	III. Ágost lengyel király	1726	Drezda, Rüstammer
30.	XIV. Kelemen	Francisco Ximenes de Texada, a Máltai lovagrend 69. nagymestere	1772	Párizs, Musée de Cluny

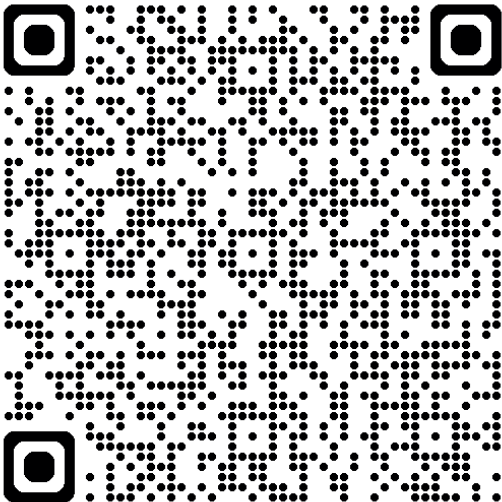
2. melléklet. Fontosabb példák technikai leírásai
(a tárgyak fotói elérhetők a QR-kódokon)

1. Museo Lázaro Galdiano Ltsz: 3204				
Adatok	Tulajdonos	Inigo López de Mendoza Tendilla grófja		
	Készítő	Giacomo Magnolino		
	Megrendelő	VIII. Ince		
	Megrendelés éve	1486		
	Átadás módja	in curiam		
	Átadás helyszíne	Róma		
	Átadás éve	1486		
PENGE	Hossz	110 cm		
	Pengető díszítése	Szent Péter és Pál, növényi motívumok		
	Medalionok	pápai insignia, családi címer		
MARKOLAT	Hossza	110 cm		
	Keresztvas dekorációja	delfinek		
	Szélessége			
	Chappe	hiányzik		
	Nódusz	tárcaforma		
	Markolatgomb	gömbforma		
Feliratok	Péteri oldal		Páli oldal	
	+ GLADIUS · PROTECTIONIS · VNIVERSI · POPVLI · CHRISTIANI INNOCENTIVS · VIII · PONT · MAX · PÖTIFICATVS · SVI · ANN III CCCCLXXXVI		+ GLADIUS · PROTECTIONIS · VNIVERSI · POPVLI · CHRISTIANI INNOCENTIVS · VIII · PONT · MAX · PÖTIFICATVS · SVI · ANN III CCCCLXXXVI	

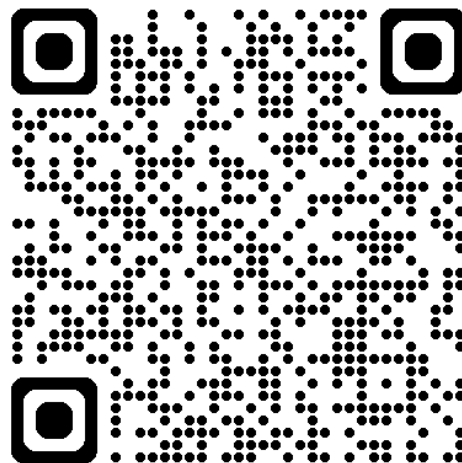


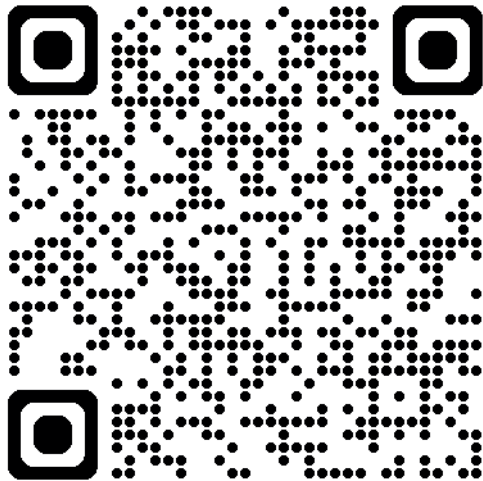
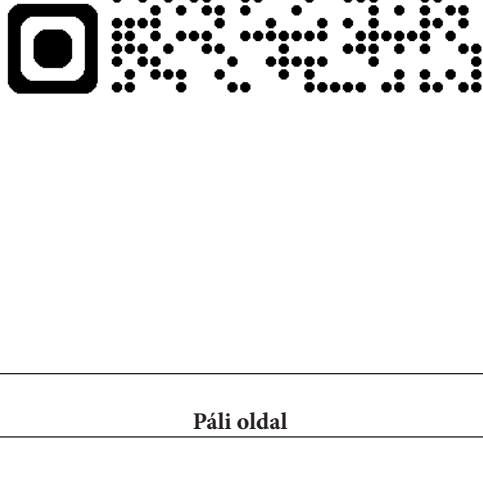
2.	Hessisches Landesmuseum Inv.: KP B II.613	
Adatok	Tulajdonos	III. Wilmos hesseni tartománygróf
	Készítő	Hieronimus da Sutri
	Megrendelő	VIII. Ince
	Megrendelés éve	1490
	Átadás módja	In curiam
	Átadás helyszíne	Róma
	Átadás éve	1491
PENGE	Hossz	103 cm
	Pengető díszítése	Szent Péter és Pál, növényi motívumok
	Medalionok	pápai insignia, családi címer, mottó
MARKOLAT	Hossza	
	Keresztvas dekorációja	szöveges
	Szélessége	
	Chappe	kagylóforma
	Nódusz	gömbölyded, vékony gyűrűvel
	Markolatgomb	lapított, gömbölyded
Feliratok	Péteri oldal	Páli oldal
	Keresztvas: + INNOCEN · CIBO · GENVEN · PONT · MAX · ANNO · SAL · MCCC (kopásnyom) Penge: ECCE + GLADIUM + ADDE-FENSIONEM + CHRISTIANEM + VERE + FIDEI + INNOCEN + CIBO + GENVEN + PP + VIII + PONTIFICA + SUI + VII Mottó: LEAVTE PASSE TOUT	Keresztvas: (kopásnyom)OCEN · CIBO · GENVEN · PAPA · VIII · PONTIFICA · SUI · VII Penge: INNOCEN + CIBO + GENVEN+PONT + MAX + ANNO + SAL + MCCCCCLXXXI Mottó: LEAVTE PASSE TOUT



3.	Magyar Nemzeti Múzeum Ltsz: 55.3235.		
Adatok	Tulajdonos	II. Ulászló magyar és cseh király	
	Készítő	Domenico da Sutri	
	Megrendelő	II. Gyula	
	Megrendelés éve	1509	
	Átadás módja	extra curiam	
	Átadás helyszíne	Tata	
	Átadás éve	1510	
PENGE	Hossz	110 cm	
	Pengető díszítése	Szent Péter és Pál, növényi díszítés	
	Medalionok	pápai insignia, családi címer	
MARKOLAT	Hossza		
	Keresztvas dekorációja	delfinek	
	Szélessége		
	Chappe	akantusz-levél	
	Nódusz	tojásdad forma	
	Markolatgomb	lapított, gömbölyded	
Feliratok	Péteri oldal		Páli oldal
	IULUIS II. PONT. MAX.		IULUIS II. PONT. MAX.

4. Schweizerisches Landesmuseum, Zürich Ltsz: DEP-852.1-3		
Adatok	Tulajdonos	Svájci esküszövetség
	Készítő	Domenico da Sutri
	Megrendelő	II. Gyula
	Megrendelés éve	1510
	Átadás módja	extra curiam
	Átadás helyszíne	Zürich
	Átadás éve	1511
PENGE	Hossz	110 cm
	Pengető díszítése	Szent Péter és Pál, növényi díszítés
	Medalionok	sérülés miatt nem látható
MARKOLAT	Hossza	
	Keresztvas dekorációja	delfinek
	Szélessége	
	Chappe	sérülés miatt elveszett
	Nódusz	tárcsaforma
	Markolatgomb	lapított, gömbölyded
Feliratok	Péteri oldal	Páli oldal
	IULIUS II. PONT. MAX. ANNO VIII	IULIUS II. PONT. MAX. ANNO VIII



5.	Kunsthistorisches Museum, Hofjagd- und Rüstkammer Ltsz: A 988a		
Adatok	Tulajdonos	II. Ferdinánd osztrák főherceg	
	Készítő	Michelangelo Comunello	
	Megrendelő	V. Pius	
	Megrendelés éve	1566	
	Átadás módja	n. a.	
	Átadás helyszíne	n. a.	
	Átadás éve	1567	
PENGE	Hossz	169,5 cm	
	Pengető díszítése	Szent Péter és Pál, növényi díszítés	
	Medalionok	sérülés miatt nem látható	
MARKOLAT	Hossza	126	
	Keresztvas dekorációja	antropomorf florális dísz	
	Szélessége	40 cm	
	Chappe	maszkaron	
	Nódusz	vékony tárcsaforma	
	Markolatgomb	kisplasztika szirénekkal és heraldikus jegyekkel	
Feliratok	Péteri oldal		Páli oldal
	PIUS V. PONTIFEX. OPTIMVS MAXIMUS ANNO II		PIUS V. PONTIFEX. OPTIMVS MAXIMUS ANNO II

Felhasznált irodalom

BALOGH Jolán

1985 *Mátyás király és a művészet*. Budapest: Magvető.

BUNT, Cyril G. E.

1926 *The Goldsmiths of Italy. Some Accounts of their Guilds, Statues and Work*. London: Martin Hopkinson and Company LTD.

BURCHARD, Johannis

1884 THUSANE, L. (szerk.): *Diarium (1492—1499)*. Paris: Ernest Leroux.

BURNES, Charles

1969 Papal Gifts to Scottish Monarchs. The Golden Rose and the Blessed Sword. *Innes Review* 20, 150–194. <https://doi.org/10.3366/inr.1969.20.2.150>

COWPER, Henry Swainson

1906/2006 *The Art of Attack*. Naval and Military Press.

HALL, James

1997 *Hall's Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*. Cambridge: Cambridge University Press.

KALMÁR János

1958 *II. Ulászló pápai díszkardja 1509-ből*. Budapest.

KOVÁCS S. Tibor

2002 *II. Ulászló pápai díszkardja (Kat. 3.44)*. In CSÉFALVY Pál (szerk.): *A magyar kereszténység ezer éve*. Budapest: Magyar Nemzeti Múzeum, 55–56.

LAKATOS Bálint

2010 A tatai országgyűlés és diplomáciai háttere (1508—1510). In LÁSZLÓ János (szerk.): *Annales Tataienses. A diplomácia válaszútján*. Tata, 29–65.

2017 Ordo Regum. Precedencialisták a pápai udvarban és a magyar király rangja a középkor végén. In TUSOR Péter — SZOVÁK Kornél — FEDELES Tamás (szerk.): *Collectanea Vaticana Hungariae* 15/2. Budapest, 137–172.

LESSING, Julius

1895 Die Scherter des preussischen Krontesors. *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 16, 103–137.

LILEYKO, Jerzy

1987 *Regalia polskie*. Warsaw: Krajowa Agencja Wydawnicza.

MÉSZÁROS D. Szimonetta

2023 Caesare Borgia's Supposed Papal Sword. In *Tanulmánykötet (XI. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia [2022. november 25—26.])*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat.

MORONI, Gaetano

- 1854 Stocco e berrettone ducale. *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica* 70, 39–61.

MÜNTZ, Eugène

- 1882 *Les arts à lacour des papes pendant le XVe et le XVIe siècle: Sixte IV–Léon X. 1471–1521: 1. sect. Sixte IV.* Párizs.
- 1889 Les Epées d'honneur distribuées par les papes pendant les XIVe, XVe et XVIe siècles Deuxième article. *Revue de l'art chrétien* 39, 408–411.
- 1890 Les Epées d'honneur distribuées par les papes pendant les XIVe, XVe et XVIe siècles Deuxième article. *Revue de l'art chrétien* 40, 281–292.
- 1898 *Les arts à la cour des papes pendant le XVe et le XVIe siècle: Innocent VIII, Alexandre VI, Pie III (1484–1503).* Párizs.
- 1901 Les epees d'honneur distribuées per las papes a propos d'une publication récente. *La revue de l'art ancien et modern* 25, 251–262, 331–340.

OAKESHOTT, Ewart

- 2000 *Records of the Medieval Sword.* The Boydell Press.

PINTI, Paolo

- 2001 Lo stocco pontificio. Immagini e storia di un'arma, Saggi di opologia. *Circolo culturale armigeri del Piave* 12, 3–52.

SCHÄFER, K. H.

- 1914 Die Ausgaben der Apostolischen Kammer unter Benedikt XII. Klemens VI und Innocenz VI (1335–1362). *Vatikanische Quellen zur Geschichte der päpstlichen Hof-und Finanzerwaltung* 3.

SEIBERT, Jutta

- 1986 *A keresztény művészet lexikona.* Budapest: Corvina.

SENN, Matthias

- 1993 Julius Schwert 1512. Geweihte Papstgeschenke an die Eidgenossen. In *Zentralbibliothek Zürich. Alte und neue Schätze.* Zürich, 43–45.

STRUTT, Josef

- 1801 *The Sports and Pastimes of the People of England from the Earliest Period.* Methuen & Company.

WARMINGTON, Flynn

- 2000 The Ceremony of the Armed Man. The Sword, the Altar and the L'homme armé Mass. In HIGGINS, Paula (szerk.): *Antonie Busnoys. Method, Meaning and Context in Late Medieval Music.* Oxford: Oxford University Press.

YRAIRTE, Charles

- 1886 Le Graveur d'Epees de Cesar Borgia. *Les Lettres et les Arts* 1, 163–184.

From functionality to artwork

— The evolution of papal swords as part of the consecrated sword and turban

The study examines the formal and functional evolution of papal swords within the tradition of the blessed sword and hat. It seeks to determine whether an evolutionary trajectory is discernible, the extent to which these objects can be considered works of art, and at what point they diverged from their original function as weapons. The pope would bless the sword during the Christmas liturgy and subsequently bestow it upon rulers or privileged individuals. The sword, hat, and belt formed a unified symbolic system expressing the transmission of papal approval and power. The tradition persisted from the mid-14th century until 1825, although its origins remain somewhat obscure. Given the scarcity of surviving examples and the difficulty of precisely defining this group of objects, the author establishes criteria for their identification. Symbolically, the sword represents active defense, while the cap signifies divine protection. As part of this prestigious gift the papal swords gradually evolved into objects of ceremony and prestige. From the late 15th century onwards, the artistic nature of these objects became more pronounced, and the role of the goldsmiths grew in importance. During the pontificate of Julius II, these swords became instruments of politics and diplomacy. Overall, the evolution of papal ceremonial swords shows a progression from liturgical weapons towards independent works of art and diplomatic gifts.

Román unitusok és ortodoxok a 17—18. század fordulóján — Felekezetszerveződés a Rákóczi-szabadságharc árnyékában

Demjén Balázs Ádám

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola — PhD, történész

A politikai és vallási identitás a korszakban minden magyarországi nemzetiség, így a román-ság esetében is összekapcsolódott. Ezenfelül megállapítható: konkrét nemzettudattal nem, vagy azzal a (magyarokat és románokat a Horea- és Closca-féle parasztfelkelés 1784-es kitöréséig összekötő) Hungarus-tudat mögé szorulva csak másodlagosan rendelkező nemesség, illetve mindennemű polgárság híján az egyházi személyek állásfoglalása már csak az alsópapság vasárnapi prédikációi révén is döntő hatást gyakorolhatott a román jobbágyok szabadságharc melletti elköteleződésére.¹

Márpedig a románok többsége, megmaradva eredeti ortodox hitén, visszautasította az egyházi uniónak a bécsi udvar által az 1690-es években minduntalan felkínált lehetőségét. Egyéb sérelmeik vagy erős elkötelezettségük révén azonban az unitusok tekintélyes része is a következetesen a vallási türelem alapján álló Rákóczihoz csatlakozott.² Kollonich Lipót bíboros ajánlására I. Lipót császárt — a ruszin példát követve — egyébiránt már 1692-től foglalkoztatta a román görög katolikus egyház megalapításának gondolata. Évekig tartó vita kezdődött az új felekezettel kapcsolatban, melynek eredményeként a görögkeleti egyház császári kezdeményezésre összeült 1697-es zsinatán Theophilus gyulafehérvári püspök elfogadta az uniót a katolikusokkal. Mintegy ellenlépésként 1698-ban, a karlócai béketárgyalások alatt Rákóczi Sáros vármegye főispánjaként már tárgyalta Constantin Brăncoveanu havasalföldi vajdával, s (nagy számú kálvinista és lutheránus híveinek tiltakozása ellenére is!) megígérte neki, hogy hatalomra kerülése esetén a görögkeleti vallást is elismerik, ezenfelül segítenek neki egy keleti birodalom létrehozásában az orosz cárral egyetértésben.³ A császári udvar kémjei révén hamar tudomást szerzett a titkos egyezkedésekről, s I. Lipót „viszontválasza” sem sokat váratott magára: hogy az áttérés tömegessé váljon, a császár 1699-ben diplomát bocsátott ki, melyben az áttérő papokat felmentette a földesúri függéstől, valamint az addig őket is sújtó dézsmától és robottól. A román papság egy része ennek hatására 1700-ban elismerte fejének a római pápát, illetve elfogadta a katolikus hitelveket — megtartotta viszont a görögkeleti egyházból örökölt

¹ A görög katolikusokról általánosságban lásd: PIRIGYI 1982: 5–11.

² DRAGOMIR 1920: 74–75; KÖPECZI—R. VÁRKONYI 1976: 127.

³ AR XI: 24.

hagyományokat és törvényeket, például a papi házasságot. Az 1701-ben kiadott újabb kiváltságlevél a görög katolikus románokat gyakorlatilag negyedik rendi nemzetté emelte volna, ám ez az erdélyi országgyűlés konszenzusa híján nem léphetett életbe.

Ebből az évből már egy konkrét unitus–ortodox konfliktusról is tudunk: a Rákóczi hívének semmiképp sem nevezhető Bethlen Miklós Erdély kancellárjaként ugyanis a románok vallási kérdéseiben is ítélkezett. Mint írja:

„Egy Nagyszegi Gábor nevű... szegény nemes, másképpen meglehetősen értelmes, írástudó, pápistából oláh vallásra állott embert kurátornak tesznek, hogy az ő dolgokat folytassa gubernium, ország és akárki előtt... ők *praeter conscientiae libertatem secundum ritum veterem* (azaz: lelkiismeretük régi rítusuk szerinti szabadságán kívül) semmit sem kívánnak.”⁴

Nagyszegi egy, a vallási unió erőszakos kiterjesztése ellen tiltakozó iratot is átadott Bethlennek. A kancellár igyekezett őt csillapítani, azonban nem merte a Gubernium többi tagja előtt nyíltan támogatásáról biztosítani. A román unitus püspöknél szolgáló, de előljárójával szembe forduló „kurátor” később ismét megjelent a Kormányzóságon, és kijelentette, hogy „Istenért ő mindenre és a halálra is kész”.⁵ A kancellár másodjára Sárosi János ítélőmesterhez irányította, aki készen mutatkozott a tiltakozás elfogadására, később azonban ez okozta az ügy vesztét. Nagyszegit ugyanis a fejleményekről értesülő császári katonák letartóztatták, és Bécsben börtönbe vetették, ahonnan csak 1706-ban, immár özvegyemberként szabadult. Elfogatásakor Bethlen sajnálatát fejezte ki:

„Én ezt az ügyet s őtet és társait is szántam, és ha lehetett volna, bizony tiszta szívvel segítettem volna, de félttem, hogy magát, másokat is és engemet is veszedelembe ejt, hasznom sem leszen a religió dolgában.”⁶

Szabadulása után a már idős nemes (Rákóczi levelezésében „öreg embernek” mondja) nyíltan a szabadságharc mellé állt, 1708 utáni sorsáról azonban semmit sem tudunk.⁷ Mindenesetre 1701-ben — az imént vázolthoz hasonló konfliktusok ellenére — formálisan is létrejött a román görög katolikus egyház, miután Athanasiust püspökké szentelték. Ezzel párhuzamosan igyekeztek elhallgattatni az ortodoxia melletti kiállásra figyelmeztető hangokat. Bebörtönözték például azt a Ioan Țircát is, aki Athanasius ellenjelöltje volt ugyan, de még magát az uniót sem támogatta...⁸ Ilyen körülmények közepette alakult ki a románság körében is az unitus felekezet, ám a vita ezzel nem jutott nyugvópontra. Mivel az egyesülést megtagadó ortodoxokat továbbra is ugyanazok a korlátozó intézkedések sújtották, mint a magyar protestánsokat, az ellentétek a 18. század során még többször fellángoltak.⁹

⁴ Hogy Nagyszegi miért épp ebben az ortodoxok számára vészterhes időben tért át — az általános folyamatokkal szöges ellentétben! — a görögkeleti rítusra, az mindmáig rejtély. Bethlen II: 52.

⁵ Bethlen II: 53.

⁶ Bethlen II: 53.

⁷ AR II: 177, 468, 541, 651; AR III: 126, 178, 212, 233, 236.

⁸ ZSILINSZKY 1897: 280.

⁹ PAPP—BARTA 2003: 289.

Mindjárt a szabadságharc kitörését megelőző évben, 1702-ben immár nem előnyöket biztosító törvények megalkotására, hanem az előző esztendőben már Nagyszegi által is kifogásolt megfélemlítő intézkedésekre került sor. Ennek keretében a helyi karhatalom több Fogaras környéki településen görögkeleti kolostorokat is felégetett, a szerzeteseket kiűzték, szent könyveiket, kegytárgyaikat elvették.¹⁰ Az erőszak az unitusok egy részét is az elégedetlenek táborába állította — az új hitet követőknek a császár hűségén maradt kisebbségét az említett Athanasius uniós püspök vezette, aki a szabadságharc idején papjaival együtt mind vallási, mind politikai kérdésekben a bécsi jezsuiták tanácsait követte.¹¹

Mindezeket figyelembe véve aligha meglepő, hogy a románság már csak vallási okokból kifolyólag is örömmel fogadta a Rákóczi-szabadságharc kitörését. A fejedelem külön igyekezett megnyerni rokonszenvűket és támogatásukat: az „oláh nemzetet” külön kiáltványban szólította hadba, az unitusokat és az ortodoxokat pedig egyaránt a vallási türelmet célzó intézkedéseivel állította maga mellé.¹² A felkelők által elfoglalt területeken a görögkeletiek így megtarthatták régi szertartásrendjüket, köreikből került ki a román kisnemesség Rákóczi-párti vezetője, Szuhay Mihály is. Papjaik külföldi támogatásra is számíthattak: Oroszországból, Havasalföldről és Moldvából misekönyvekhez jutottak, de a császáriak által szorongatott területekről az esetenként ezekbe az országokba menekülő pópák a befogadáson túl dogmatikai, sőt katonai kiképzést is kaptak. Ez a fejedelem diplomáciai kapcsolatait is nagyban elősegítette.¹³

A szabadságharc első esztendejéből meg nem nevezett, egységesen „olá pap”-ként emlegetett román egyháziakról maradtak fenn feljegyzések. 1703 novemberében a Huszton tartózkodó Dolhai Gergely Sennyey István tábornokot értesítette levélben, hogy egy oláh pap érkezett hozzá Háromszékről, aki saját bevallása szerint épp egyik esperestől a másikhöz igyekezett. Dolhai gyanúsna találta őt, mert passus nélkül jött, és kételkedése csak fokozódott, miután megtudta róla, hogy elhagyta a néma feleségét és szintén néma gyermekét, s fogyatékosságuk miatt nem is akar visszatérni Háromszékre. A pópá azonban a felkelők szolgálatába ajánlotta magát, mondván, ha elküldenék Havasalföldre erdélyi követként, örömet elvállalná a megbízatást, sőt először egyenesen azt állította, hogy magához Rákóczihoz igyekszik. Később már a táborban maradással is beérte volna, arra hivatkozva, hogy ő is Máramaros vármegyéből származik. Dolhai mindenesetre úgy határozott, hogy Sennyeyhez bocsátja a papot, és (hasznosíthatósága esetén) Rákóczihoz való továbbküldését javasolja neki, ellenkező esetben visszavárja, és addig is tudósítást kér felőle.¹⁴ Még ugyanebben a hónapban szintén Sennyeynek üzent Magos János a pópák adójának változatlanul hagyásáról:

„Az olá papok földesurak örökségében lakván, a mint azelőtt bizonyos taxát fizettek, most is úgy fizessenek.”¹⁵

(Ez esetben is látható tehát: a vallási türelem nem egyenlő az unitusokkal azonos jogállással!) Ezeket leszámítva a pópák lótolvajlasi ügyek károsultjaiként tűnnek fel: Újváry János Zalatna-

¹⁰ OROSZHEGYI 1860–1862: 127.

¹¹ CERNOVODEANU 1980: 65–70.

¹² Erdély története II: 895–897.

¹³ Erdély története II: 898.

¹⁴ AR I: 178.

¹⁵ AR I: 246.

bányáról értesítette Gyulay Jánost, hogy „Petresani (petrozsényi) olá pap lovát én nem láttam.”, illetve Kengyel Zsigmond kérte Szilágycsehiből írt üzenetében Sennyey Istvánt, hogy „Széplaki olá pap egy lovát olá-hodosi Kis Péter társaival elvette: adassa vissza Nagyságod.”¹⁶

A következő román egyházi vonatkozású adatok már Rákóczi erdélyi fejedelemsége idejéből származnak: a fejedelmi tanács 1705. március 28-án, Marosvásárhelyről utasította az oláh papokat, hogy Rákóczi parancsára fizessék meg mind a természetbeni, mind pedig a pénzbeni adót, és küldjék Segesvárra — a felszólítás komoly, ellenkező esetben katonai erőszakra is számíthatnak („az militiának assignátióban adatik, és Kegyelmeteken executione mediante is extorqueáltatik.”).¹⁷ Rákóczinak gondja volt rá, hogy vallási türelemről szóló rendelkezéseit diplomáciai partnerei is megértsék: az év októberében a Baranya vármegyei Magyaregregyről üzent Pápai János konstantinápolyi követének, hogy ezeket avval magyarázza a Portán, hogy a szultánhoz hasonlóan a fejedelemnek sem jönne jól egy Moldvával és Havasalfölddel egy valláson lévő ellenség. Roppant finom utalás ez az oroszokra — a kereszténytől idegen kultúrájú oszmánok számára hatalmi tényezőkkel indokolva alighanem érthetőbbé vált Rákóczi érvelése, tudniillik, hogy a cár nem nézné jó szemmel a hozzá hasonlóan ortodox románok esetleges erdélyi üldöztetését.¹⁸ A fejedelem ugyanezzel az érvrendszerrel bocsátotta útnak szintén Magyaregregyről, de immár novemberben Bay Mihályt, a „gázi-girai tatár kánhoz” rendelt diplomataját. Azt a megbízatást adta neki, hogy számoljon be a kánnak a szibói csata (1705. november 11.) után a császári csapatok elől Moldvába menekült erdélyiekről, továbbá adja elő neki a Portára leselkedő veszélyt, miszerint egy esetleges orosz–török konfliktus esetén Moldva és Havasalföld vallási meggyőződéséből kifolyólag is a szultán ellen fordulna. A következők végül a borsai hágón keresztül jutottak először Moldvába. 1705. december 13-án Antioh Cantemir vajdánál is jártak, ezt követően december 21-én indultak tovább Dobrudzsán át úti-céljuk felé.¹⁹ Az Oszmán Birodalommal kapcsolatos ügyeinek intézésében Rákóczi nem egyszer támaszkodott román egyházi küldöttekre: 1706 júliusában állandó követe, Pápai János mellé egy görögkeleti papot is rendelt Havasalföldön keresztül Konstantinápolyba.²⁰

Rákóczi Erdélybe való visszatérése után, 1707-ben ismét előtérbe került az ortodoxok szabad vallásgyakorlásának kérdése. Miután biztosította Constantin Brăncoveanu havasalföldi vajdát az ortodoxokra is kiterjedő vallási türelemről, a fejedelem április 30-án Szilágysomlyóról írt Veszprémi István erdélyi református püspöknek: értesítse a román papságot, hogy jogai érvényesítését közvetlenül a fejedelemtől várja.²¹

Ennek szellemében a már említett ortodox pópát, az Athanasius 1701-es megválasztása után Szunyogh Ferenc jezsuita pap felügyelete alatt évekig börtönben sínylődő Ioan Țircát néhány erdélyi református nagybirtokos (köztük a már említett, alapvetően Habsburg-párti egykori kancellár, Bethlen Miklós!) közbenjárására szabadon engedték. Az erdélyi ortodox és a döntő többségüket tekintve Rákóczi-párti református körök között ezzel egy szoros együttműködés kezdődött, amely ahhoz vezetett, hogy utóbbiak közbenjárására 1707. április végén az ortodox papok gyulafehérvári gyűlése Athanasius utódjává nyilváníthatta Țircát, aki így

¹⁶ AR I: 249–250.

¹⁷ Consilium 1985: 68.

¹⁸ Ráday I: 448.

¹⁹ Ráday I: 461–463.

²⁰ Ráday I: 629–632.

²¹ DRAGOMIR 1920: 74–75.

mind a görög katolikus, mind az ortodox egyház felett irányítást gyakorolhatott. Rákóczi ezenfelül egy tallérre csökkentette a pópák éves adóját.²² (Érdekesség, hogy a román ortodoxok és a magyar kálvinisták békés együttélése a szatmári béke után is megmaradt: Hátszegen a szabadságharc leverése után is közösen használták a templomot reformátusok és görögkeletiek. Különös szokás alakult ki: az ortodox misén arccal kifelé, a protestáns istentiszteleteken pedig arccal befelé fordították az ikonokat.)²³ A görög katolikusok természetesen tiltakoztak az eljárás ellen a római katolikus vallású Rákóczinál, aki igyekezett unitus–ortodox tárgyalások kezdeményezésével elsimítani az ellentéteket. Mindennek Erdély ismételt császári kézre kerülése vetett véget. A kérdés az erdélyi magyar nemességet, sőt Rákóczi fejedelem közvetlen környezetét is megosztotta: a kálvinista felekezethez tartozó Ráday Pál kancellár például az ortodoxokat támogatta, külön nyomatékosítva, hogy nem kíván teret adni semmilyen tiltakozásnak az unitusok részéről.²⁴ A görög katolikusok és görögkeletiek között feszülő ellentétek ekkor már a hadszíntéren is megmutatkoztak. A szabadságharc mellett álló, de magukat immár többnyire tolvajlásból fenntartó csoportok vezetői, a marosszéki Vasile Negru vagy a Barcaságban és Háromszékben tevékenykedő Bucur Cîmpeanu egész falvakat fosztottak ki, s a román unitusokat is bántalmazták, fokozva az amúgy is megosztott románság széttagoltságát. Nagyrészt ez okozta azt is, hogy 1709-re a román kötődésű mozgalmak társadalmi bázisa jobbra kimerült, s ettől fogva egyre kevesebb oláh származású katonát említenek a források a szabadságharc résztvevői között.²⁵

A román egyháziak révén folytatott diplomáciai kapcsolatok mindenesetre még 1707-ben is aktívak maradtak: közbenjárt a szabadságharc ügyében Damaschin, Râmnic érseke is. Ebben az esztendőben merült fel, hogy Rákóczit lengyel királlyá válasszák. E kérdésben azonban döntőnek számított az orosz cár szava. A fejedelem és Nagy Péter álláspontja között David Corbea pap-kancellár (*logofăt*) vállalta a közvetítést.²⁶ 1707 májusában Rákóczi és Corbea szerenci tárgyalásán a feltételek kedvezőnek mutatkoztak. A követ jelentése alapján I. Péter orosz cár a fejedelmet tartotta a trónra legalkalmasabb jelöltnek, ezenfelül szavatolta, hogy Rákóczi hadai megválasztása esetén is Magyarországon maradhatnak. Nagy Péter továbbá vállalta a közvetítést a bécsi udvarhoz hű, szintén ortodox rákokkal való tárgyalások során, sőt meg-

²² Űirca megválasztását követően Hunyad vármegyében, majd a Fehér vármegyei Nagyenyeden vállalt pópai szolgálatot. A császáriak visszatérének hírére később Havasalföldre, majd Moldvába menekült. A szabadságharc leverése után Máramarosba vonult el, sorsáról többet nem tudunk. MUŞLEA C. 1946: 231.

²³ MOLDOVÁN 1913: 367.

²⁴ TÓTH 1938: 22; I. TÓTH 1946: 61. Itt jegyezzük meg, hogy különösen a 1950-es évek „nemzeti kommunista” jelzővel illetett (eszmeiségét tekintve Karl Kautsky-fordításokon alapuló, így leginkább poszt-ausztromarxisztának mondható), Mód Aladár nevével fémjelzett történetírásában terjedt el azon (és mint e tanulmány is igyekszik rámutatni, igencsak sarkított...) kategorizálás, mely szerint az ortodoxok és a protestánsok valamennyien Rákóczi hívei, míg a római és görög katolikusok kivétel nélkül az udvar pártfogói lettek volna.

²⁵ PAPP—BARTA 2003: 289; CSEREI 1983: 398.

²⁶ Corbea régi brassói román nemesi család sarjaként szülővárosa császári kézre kerülése után, 1688-ban költözött Bukarestbe. Először Mihai Cantacuzino fővezér szolgálatában állt, aki később beajánlotta Brâncoveanunál. 1702–1705 között a vajda követeként tevékenykedett a cári udvarban, feladatául Nagy Péter meggyőzését kapta, hogy a cár megszervezze a keresztény államok Oszmán Birodalom elleni összehangolt beavatkozását. A Portán szemet szűrt a törökellenessége, ezért visszarendeltették Brâncoveanuvál, ám 1707. április 20-án a cár többszöri puhatolózás után szabályosan „kikérte” őt a vajdától. Ekkortól lett orosz udvari tanácsos, illetve a Moldvával, Havasalfölddel és Magyarországgal kapcsolatos ügyek felelőse. Második magyarországi útjáról visszatérve váratlan betegségben hunyt el 1707. augusztus 11-én. A cár személyesen jelen volt a nagy pompával megrendezett temetésén egy kijevei kolostorban. ARDELEANU 1950: 209–212; CERNOVODEANU 1980: 67; GEORGESCU-BUZĂU 1957: 56–57; OLTEAN 2010: 7–9.

határozatlan összegű anyagi támogatást is kilátásba helyezett. Mindazonáltal az minden szép ígéret ellenére sem volt világos, milyen eszközökkel lehetne a törvényesen megválasztott Leszczyński Szaniszló királyt lemondatni. Erre a továbbiakban sem derült fény: az uralkodó két évvel későbbi távozásáig a rendek támogatását élvezte, így megbukott a fejedelem lengyel királyságának terve.

1707. augusztus 3-án Pekri Lőrinc generális a Harság melletti táborból írta Rákóczinak, hogy egy oláh pap érkezett hozzá, aki Mihai Cantacuzino havasalföldi befolyásos bojár titkos jegyekkel írt levelét hozta. E pápa — a görög származású Avram Ioan — a havasalföldi vajda, Constantin Brăncoveanu udvari papja volt, de az ekkoriban az uralkodóval szembehelyezkedő Cantacuzino család bizalmát is élvezte.²⁷ Constantin Cantacuzino havasalföldi asztalnok-étekgófogómaster (*stolnic mare*), Mihai bátyja szintén levelezett Rákóczival, s vallási meggyőződéséből fakadóan is elkötelezett híve volt a felkelésnek. Egyik kijelentése szerint:

„Erdély orthodox románjainak hatásos védelméről csak akkor gondoskodhatom, ha az oszmán sárkány és az osztrák sas sóvár mohóságának célpontjában sínylődő Magyarország és Erdély teljes függetlensége megvalósulhatik.”²⁸

A fejedelem neki címezte 1708. március 24–27. között, a Gálszécs és Kassa közötti úton írt levelét, melyben hat pontba szedi mondandóját, s ebből a másodikban leszögezi, hogy továbbra is meg kívánja védeni az erdélyi görögkeleti egyházat az Ausztriai Ház agressziójával szemben, mivel a fejedelem számára mind a római és görög rítusú egyházak, mind pedig a reformáltak egyformán fontosak. Rákóczi hozzáteszi, hogy ez ügyben már a helyi püspökökkel is egyeztetett, akik közeledését örömmel fogadták.²⁹ Nem véletlen, hogy ebben az időszakban Rákóczi többet levelezett a Brăncoveanuval elégedetlen bojárokkal, mint magával a vajdával: az előszóban említettekkel összhangban ekkor nyílt lehetősége beavatkozni a havasalföldi belpolitikába (jóllehet végül a Cantacuzinók mozgalmának átmenetinek bizonyuló sikerére is 1714-ig, tehát a szabadságharc leverése utánig kellett várni). A fejedelem a trencsényi csatavesztést (1708. augusztus 3.) követően kezdett el igazán komolyan foglalkozni a havasalföldi bojárok hozzá intézett panaszaiival: ekkora vált elemi fontosságúvá számára egy feltétlenül hozzá hű vajda (Brăncoveanuval az erőviszonyok kedvezőtlen megváltozása idején meg-megszakadt a kapcsolat), valamint a déli határon a már említett okokból többségükben ellenséges szerbekkel való megegyezés (és ezáltal a Konstantinápoly felé vezető út zavartalan biztosítása). Utóbbi tervét Rákóczi Moldva és Havasalföld közvetítésével óhajtotta kivitelezni, melynek alapjául

²⁷ A magyar kortársai által tisztsége után csak „Szpatár (*Spătar*) Mihály”-ként emlegetett Mihai Cantacuzino ekkoriban a hadsereg fejeként — mintegy a középkori magyar nádorokhoz hasonlóan — az „ország második embere” volt. IORGA 1909: 52–53.

²⁸ CERNOVODEANU 1980: 68.

²⁹ Azért csak gyaníthatóan ő az üzenet címzettje, mert a hozzá írt megjegyzésben az szerepel, hogy „Protocolálni köll ezen levelet Constantinus Kantamírnak, havasalföldi sztolniknak”. A vezetéknéven kívül tehát minden egyezik; Constantin Cantemir azonban néhai moldvai vajdaként — az ő fia a már említett Antioh, aki szintén betöltötte atyja tisztségét — aligha tarthatott bármiféle korrespondenciát Rákóczival. Kézenfekvőnek tűnik, hogy a fejedelem egyszerűen összetévesztette a két vezetéknévet, így lett *Kantakuzénusz* helyett *Kantamír* a címzett. Ez valószínűleg az útközbeni sietségnek tudható be, mert Rákóczi egyéb esetekben, igen precíz ember lévén, képes volt többször is egymás rovására áthúzni a moldvai és a havasalföldi vajdáknak írt levelekben a *celsissime*, illetve az *illustrissime* megszólítási formákat. AR II: 207–210.

a dunai fejedelemségek és a rác határőrcsapatok megegyező, ortodox vallása szolgált volna. A tárgyalások azonban a felső-magyarországi hadi helyzet súlyosbodásával megszakadtak. A bojárokkal 1709 elején aztán újra elkezdődött a párbeszéd, de a szerbekkel való kibékülés terve végleg megghiúsult.³⁰

A Rákóczi-szabadságharcban szerepet vállaló románság vallási vonatkozásait tárgyalva — melynek során láthattuk, hogy más-más okokból, de elsősorban a vallási türelem alapelvét elfogadva, mind az ortodoxok, mind az unitusok döntő többsége Rákóczi oldalára állt — óhatatlanul előkerül a Cantacuzinók és Brăncoveanu vajda Havasalföld belpolitikáját a korszakban alapvetően meghatározó küzdelme. Ez azonban már egy másik témához, a külpolitika tárgyköréhez vezet minket, melynek részletes elemzése egy másik tanulmány vezérfonalát képezhetné.

Felhasznált irodalom

FORRÁSKIADVÁNYOK

AR I

1873 *II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve.* (Archivum Rákóczipanum. Első osztály: Had- és belügy I.) Kiad. THALY Kálmán. Pest: Akadémiai.

AR II

1873 *II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve.* (Archivum Rákóczipanum. Első osztály: Had- és belügy II.) Kiad. THALY Kálmán. Pest: Akadémiai.

AR III

1874 *II. Rákóczi Ferencz levéltára, bel- és külföldi irattárakból bővítve.* (Archivum Rákóczipanum. Első osztály: Had- és belügy III.) Kiad. THALY Kálmán. Budapest: Akadémiai.

AR XI

1935 *II. Rákóczi Ferencz levéltára.* (Archivum Rákóczipanum. Első osztály: Had- és belügy XI.) Kiad. LUKINICH Imre. Budapest: Akadémiai.

Bethlen I—II

1955 BETHLEN Miklós: *Önéletírása I—II.* (Magyar Századok.) Kiad. TOLNAI Gábor — V. WINDISCH Éva. Budapest: Szépirodalmi.

Consilium

1985 *Az erdélyi Consilium leveleskönyve és iratai 1705, 1707—1710.* Kiad. BÁNKUTI Imre. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára.

Cserei Mihály

1983 *Erdély története 1661—1711.* Kiad. BÁNKUTI Imre. Budapest: Európa.

| ³⁰ Ráday II: 423–436.

Erdély története I—III

1988 KÖPECZI Béla (főszerk.): *Erdély története*, I—III. Budapest: Akadémiai.

Ráday I

1955 *Ráday Pál iratai* I. Kiad. BENDA Kálmán — ESZE Tamás — MAKSAY Ferenc — PAP László. Budapest: Akadémiai.

Ráday II

1961 *Ráday Pál iratai* II. Kiad. BENDA Kálmán — MAKSAY Ferenc. Budapest: Akadémiai.

SZAKIRODALOM

ARDELEANU, Gheorge

1950 Știri privitoare la istoria țărilor române în corresponsența împăratului Rusiei, Petru I. *Studii și cercetări de istorie medie* 1/1, 181–122.

CERNOVODEANU, Paul

1980 A román fejedelemségek és a Rákóczi-szabadságharc. In BENDA Kálmán (szerk.): *Európa és a Rákóczi-szabadságharc*. Budapest: Akadémiai, 65–70.

DRAGOMIR, Silviu

1920 *Istoria desrobirei religioase a românilor din Ardeal în secolul XVIII*. I—II. Sibiu [Nagyszeben].

GEORGESCU-BUZĂU, Gheorge

1957 Un diplomat român la Moscova la începutul secolului al XVIII-lea: David Corbea Ceaușul. In *Relați Romîno-Ruse în trecut. Studii și Conferințe*. București [Bukarest], 42–62.

IORGA, Nicolae

1909 *Istoria bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, I—II. Valenii-de-Munte.

I. TÓTH Zoltán

1946 *Az erdélyi román nacionalizmus első százada*. Budapest: Teleki Intézet.

KÖPECZI Béla — R. VÁRKONYI Ágnes

1976 *II. Rákóczi Ferenc*. Budapest: Gondolat.

MOLDOVÁN Gergely

1913 *A magyarországi románok*. (Nemzetiségi Ismertető Könyvtár.) Budapest.

MUSLEA C., Candid

1946 *Istoria bisericii Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului*, I—II. Brașov [Brassó].

OLTEAN, Vasile

2010. augusztus 16. „Oamenii lui Brâncoveanu“ din Șcheii Brașovului. *Lumina*
<https://ziarullumina.ro/amp/oamenii-lui-brancoveanu-din-scheii-brasovului-24311.html>

OROSZHEGYI Jósa

1860—1862 *Román élet*. Kolozsvár.

PAPP Klára — BARTA János

2003 A Rákóczi-szabadságharc és a hazai nemzetiségek. *Kisebbségkutatás* 12, 282–295.

PIRIGYI István

1982 *A görögkatolikus magyarság története*. Nyíregyháza: Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.

TÓTH András

1938 *Az erdélyi román kérdés a XVIII. században*. Budapest.

ZSILINSZKY Mihály

1897 *A magyar országgyűlések vallásiügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve I—IV.* (A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai.) Budapest: Magyar Protestáns Irodalmi Társaság.

*Romanian Greek Catholic and Orthodox believers at the turning point of the 17—18th centuries
— Confessionalism in the shadow of the Rákóczi War of Independence*

For lack of existence of the national self-determination as known in our age, political and confessional identity should be examined collaterally in the late 1690s and early 1700s, also as for the Romanians under Habsburg rule. The Court of Vienna — taking the more or less successful Union of Ungvár (1646) of the Rusins as an example, helped by the imperial Jesuits under the leadership of Lipót Kollonich (1631—1707) — tried to form a new Romanian Greek Catholic confession in parallel with the last anti-Ottoman war in the territory of Hungary and Transylvania (especially from 1692) to take more effective control of the estates of their relms. Our study tries to give a short overview of these aspirations from the very beginning until 1709, when the last substantive connections of the anti-imperial political and military movement (1703—1711) of Prince Ferenc Rákóczi II (1676—1735) in line with religious affairs went down with the two Romanian-based neighbouring principalities of Transylvania, i.e. Moldavia and Wallachia. This hard-pressed period — accompanied with the duel for the Romanian Greek Catholic episcopal seat between the aulic unionist Athanasius and his antipode, basically the Transylvanian Hungarian protestants' candidate Ioan Țirca — shows us some failed and partially efficient examples of negotiations and pursuit of common interests via governmental, princely, diplomatic and ecclesiastical sources.

